This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

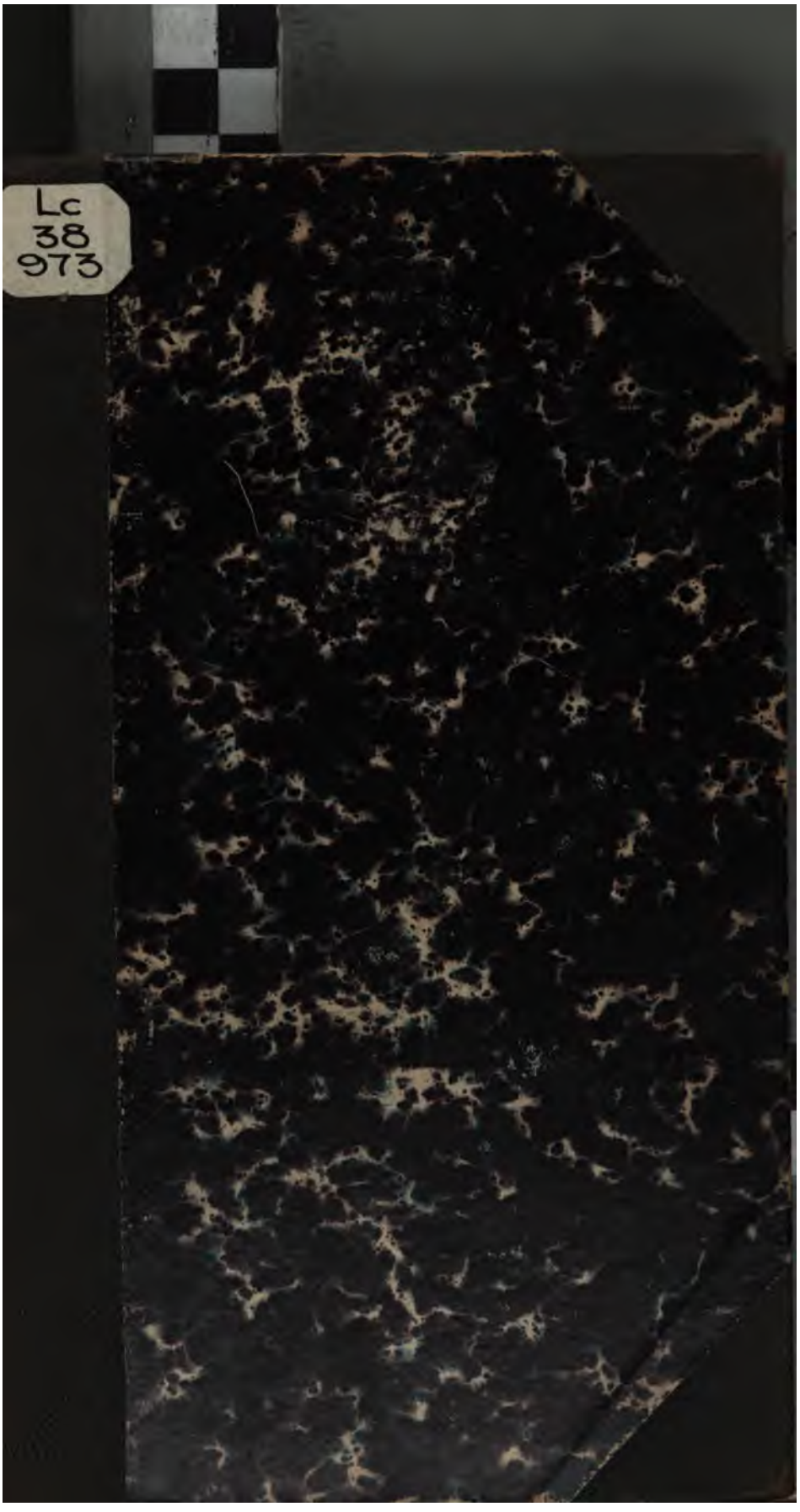
Lc
38
973

Lc 38.973

Harvard College Library

FROM THE ESTATE OF

JAMES BRADSTREET GREENOUGH

PROFESSOR OF LATIN IN HARVARD COLLEGE
1883-1901

RECEIVED JULY 12, 1910

M. TULLII CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBRI QUINQUE.

RECENSUIT

J. G. BAITER.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLXIII.

Lc38.993

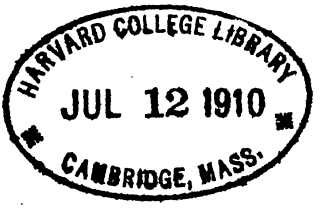

From the estate of
Prof. J. B. Greenough

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Libros quinque de finibus bonorum et malorum totidem subsecuti sunt libri Tusculanarum disputationum, qui res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt: primus enim est de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus, quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. (Cic. de divinat. II. §. 2.) Tusculanas autem disputationes Cicero in Tusculano suo post M. Bruti discessum in Galliam (a. u. 708.) cum aliquot familiaribus habitas esse finxit (I. §. 7). Libros ipsos inchoavit mortua demum Tullia (a. u. 709.); nam Consolationem in eis passim (I. §. 65. 76. 83. III. §. 70. 76.) commemorat: absolutos fuisse mense Maio a. u. 710. apparet ex epp. ad Atticum XV, 2, 4 (ubi primus liber vocatur prima disputatio Tusculana) et ep. 4, 2 et 3. De inscriptione cf. praeter locos iam adlatos: IV. §. 7. V. §. 1. de fato §. 7. Sigla *M.* et *A.*, quibus in diverbiis personae inter se colloquentes distinguuntur, aliis Marcum et Atticum, aliis Magistrum et Auditorem, Marcum et Auditorem aliis videntur significare.

Libri primi argumentum hoc est:

Praefatus de instituto philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae, ut, in quo uno genere a Graecis vincerentur Romani, id ad hos quoque transferretur, Cicero (cap. 1—4) ponit id, de quo tota est primi libri disputatio, sitne malum mors, quod deinceps studiose refellit. Primum ostendit mortem non posse malum esse mortuis, quod et falsa sint omnia, quae de inferis apud poëtas narrentur, et, si nusquam sint mortui, non possint esse miseri, quod nihil sentiant (cap. 5—7). Deinde morituris mortem non esse malum demonstrare suscipit (cap. 8). Mors quid sit non constare inter philosophos, qui de animi natura valde dissentiant (cap. 9. 10), qua non cognita ne mortem quidem qualis sit posse intellegi. Qui animum confundant cum corpore, iis una cum hoc illum interire

videri, reliquos spem immortalitatis adferre. Quicquid sit, mortem non esse malum. Nam si intereat animus, non esse miserum; sin superstes sit corpori, beatum esse (cap. 11). Immortalitatem autem animi confirmari primum communi omnis antiquitatis auctoritate (cap. 12. 13), deinde nativa illa omnium hominum cura rerum post mortem futurarum (cap. 14 sq.), tum consensu nationum omnium (cap. 16), porro natura animorum vel animali, i. e. spirabili, vel ignea, qua, cum corpore excesserint, propter agilitatem in sublime ferantur (cap. 17), divinis denique rebus, quae in animo insint, quae nec a corpore oriri nec in terra natae esse possint (cap. 24—27). Quod autem primum propterea quidam animum a corpore discretum negent, quod ubi sit aut qualis sit non intellegant, id esse leve, quod nec oculus se videat et animus, quamquam non suam formam, tamen sagacitatem, memoriam, ingenium suum videat (cap. 27—29). Deinde, quod negent animum vacantem corpore esse posse, quod et qualis eius modi animus sit et quo modo possit vacare corpore non intellegant, ne in corpore quidem qualis sit intellegi difficiliusque esse cognitu quo modo in alieno et diversae naturae corpore esse quam quo modo vacare corpore possit (cap. 22). Stoicos autem esse perabsurdos, qui animos manere dicant, cum e corpore excesserint, sed non semper, quod dent id, quod difficillimum in causa sit, posse animum manere corpore vacantem, tollant id, quod facile sit, semper eum manere (cap. 32). Neque Panaetii rationem duplicem valere, qui animos mortales velit, primum quod, quicquid nascatur, intereat, deinde quod animus saepe aeger sit: quod autem aegrum esse et in morbum cadere possit, id ab interitu non esse liberum. Nam cum de immortalitate disputetur, de mente dici, quae omni turbido motu vacet, non de iis partibus, quae obnoxiae sint aegritudini (cap. 32. 33). Quod si animus intereat, non esse tamen qua re mortem timeamus, cum propter eam rationem, quam supra cap. 11. attulerit, tum propter multas alias causas. Nec enim propter se timeri mortem, quae plerumque sine sensu fiat, non numquam etiam cum voluptate, sed propter discessum ab omnibus vitae bonis: ea vero esse aut opinata tantum aut tam pauca et parva, ut malorum et magnitudine et multitudine obruantur, atque morte omnia mala et pericula effugi (cap. 34—36). Nullis bonis rebus carere mortuos, quod carere is demum dicatur, cui desit quod desideret (cap. 36), sine sensu autem esse nihil habere odii tum, cum sensus ablatus sit (cap. 37). Ac propterea omnem metum mortis pellendum esse neque miserum putandum mature mori et, ut aiunt, ante tempus, quod nullum certum vivendi spatium natura dederit, sed incertam vitae usuram (cap. 39—41). De humatione autem et sepultura non esse laborandum, quod nihil ad mortuum pertineat (cap. 42—45), operam potius dandam esse, ut laudabilem vitam gloriosa ratione finiamus: eam esse optimam aequo animo oppetendae mortis rationem (cap. 45. 46). Epilogi loco adferuntur ipsorum deorum de morte testimonia et hominum de morte pro patria oppetita sententiae (cap. 47—49).

Cum defensionum laboribus senatoriisque muneribus 1
aut omnino aut magna ex parte essem aliquando libera- 1
tus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi et, cum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur, hoc mihi Latinis litteris inlustrandum putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent in quibus elaborarent. nam mores et instituta vitae resque 2
domesticas ac familiaris nos profecto et melius tuemur et lautius, rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. quid loquar de re militari? in qua cum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. iam illa, quae natura, non litteris adsecuti sunt, neque cum Graecia neque ulla cum gente sunt conferenda. quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? doctrina Grae- 3
cia nos et omni litterarum genere superabat, in quo erat facile vincere non repugnantis: nam cum apud Graecos antiquissimum e doctis genus sit poëtarum, si quidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo, serius poëticam nos accepimus. annis fere CCCCCX post Romam conditam Livius fabulam dedit C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano consulibus anno ante natum Ennium [qui fuit maior natu quam Plautus et Naevius]: sero igitur a nostris poëtae 2
vel cogniti vel recepti. quamquam est in Originibus solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus, honorem tamen huic generi non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut probrum M. Nobiliori, quod is in provinciam poëtas duxisset; duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. quo minus igitur honoris erat poëtis, eo minora studia fuerunt, nec tamen, si qui magnis ingeniis in eo

genere exstiterunt, non satis Graecorum gloriae respon-
4 derunt. an censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? honos alit artis, omnesque incenduntur ad studia gloria, iacentque ea semper, quae apud quosque inprobantur. summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus: igitur et Epaminondas, princeps meo iudicio Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur, Themistoclesque aliquot ante annis, cum in epulis recusaret lyram, est habitus indoctior. ergo in Graecia musici floruerunt, discebantque id omnes, nec qui nesciebat satis
5 excultus doctrina putabatur. in summo apud illos honore geometria fuit, itaque nihil mathematicis inlustrius: at nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis termi-
3 navimus modum. at contra oratorem celeriter conplexi sumus, nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum, post autem eruditum: nam Galbam, Africanum, Laelium doctos fuisse traditum est, studiosum autem eum, qui iis aetate anteibat, Catonem; post vero Lepidum, Carbonem, Gracchos; inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur. philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae inlustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid
6 civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. in quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse libri Latini dicuntur scripti inconsiderate ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. fieri autem potest ut recte quis sentiat et id, quod sentit, polite eloqui non possit; sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec inlustrare possit nec delectatione aliqua adlicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. itaque suos libros ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eandem licentiam scribendi sibi permitti volunt. qua re si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontis aperiemus, e quibus etiam illa manabant.

4
7 Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia,

cum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere *docere* etiam coepit adulescentis et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari: hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere, in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus; ut nuper tuum post discessum in Tusculano, cum essent conplures mecum familiares, temptavi quid in eo genere possem: ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio. ponere iubebam de quo quis audire vellet: ad id aut sedens aut ambulans disputabam. itaque dierum 8 quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. fiebat autem ita, ut cum is, qui audire vellet, dixisset quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi; nam ita facillime quid veri simillimum esset inveniri posse Socrates arbitrabatur; sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. ergo ita nascetur exordium.

A. Malum mihi videtur esse mors. *M.* Iisne, qui 5 mortui sunt, an iis, quibus moriendum est? *A.* Utrisque. 9 *M.* Est miserum igitur, quoniam malum. *A.* Certe. *M.* Ergo et ii, quibus evenit iam ut morerentur, et ii, quibus eventurum est, miseri. *A.* Mihi ita videtur. *M.* Nemo ergo non miser. *A.* Prorsus nemo. *M.* Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes — moriendum est enim omnibus —, esset tamen miseriae finis in morte; quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. necesse est enim miseros esse eos, qui centum milibus annorum ante occiderunt, vel potius omnis, quicumque nati sunt. *A.* Ita prorsus existimo. *M.* Dic, quaeso: num te illa terrent, 10

triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, travectio Acherontis,

mento summam aquam attingens enectus siti Tantalus, tum illud, quod

Sisyphus versat
saxum sudans nitendo neque proficit hilum,

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus? apud quos nec te L. Crassus defendet nec M. Antonius nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenem: tibi ipsi pro te erit maxima corona causa dicenda. haec fortasse metuis et idcirco
6 mortem censes esse sempiternum malum. *A.* Adeone me delirare censes, ut ista esse credam? *M.* An tu haec non credis? *A.* Minime vero. *M.* Male hercule narras. *A.* Cur? quaeso. *M.* Quia disertus esse possem, si con-
11 tra ista dicerem. *A.* Quis enim non in eius modi causa? aut quid negotii est haec poëtarum et pictorum portenta convincere? *M.* Atqui pleni libri sunt contra ista ipsa disserentium philosophorum. *A.* Inepte sane; quis enim est tam excors quem ista moveant? *M.* Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli. *A.* Ita prorsus existimo. *M.* Ubi sunt ergo ii, quos miseros dicis, aut quem locum incolunt? si enim sunt, nusquam esse non possunt. *A.* Ego vero nusquam esse illos puto. *M.* Igitur ne esse quidem? *A.* Prorsus isto modo, et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sint.
12 *M.* Iam mallem Cerberum metueres quam ista tam inconsiderate diceres. *A.* Qui tandem? *M.* Quem esse negas, eundem esse dicis. ubi est acumen tuum? cum enim miserum esse dicis, [tum] eum, qui non sit, dicis esse. *A.* Non sum ita hebes, ut istud dicam. *M.* Quid dicis igitur? *A.* Miserum esse verbi causa *M.* Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit, miserum Cn. Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus, omnis denique miseros, qui hac luce careant. *M.* Revolveris eodem; sint enim oportet, si miseri sunt: tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. si igitur non sunt, nihil possunt esse: ita ne miseri quidem sunt. *A.* Non dico fortasse etiam quod sentio; nam istuc ipsum non esse, cum fueris, miserrimum

puto. *M.* Quid? miserius quam omnino numquam fuisse? 13
ita qui nondum nati sunt miseri iam sunt, quia non sunt,
et nos, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fui-
mus ante quam nati. ego autem non commemini, ante
quam sum natus, me miserum: tu si meliore memoria es,
velim scire ecquid de te recordere. *A.* Ita iocaris, quasi 7
ego dicam eos miseros, qui nati non sint, et non eos
miseros, qui mortui sint. *M.* Esse ergo eos dicis. *A.*
Immo, quia non sint, cum fuerint, eo miseros esse. *M.*
Pugnantia te loqui non vides? quid enim tam pugnat
quam non modo miserum, sed omnino quicquam esse
qui non sit? an tu egressus porta Capena, cum Calatini,
Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulchra vides,
miseros putas illos? *A.* Quoniam me verbo premis, post-
hac non ita dicam, miseros esse, sed tantum, miseros,
ob id ipsum, quia non sint. *M.* Non dicis igitur 'miser
est M. Crassus,' sed tantum 'miser M. Crassus.' *A.* Ita
plane. *M.* Quasi non necesse sit, quicquid isto modo 14
pronunties, id aut esse aut non esse. an tu dialecticis ne
inbutus quidem es? in primis enim hoc traditur: omne
pronuntiatum — sic enim mihi in praesentia occurrit ut
appellarem *ἀξίωμα*: utar post alio, si invenero melius —
id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum:
cum igitur dicis 'miser M. Crassus,' aut hoc dicis 'miser
est *M.* Crassus,' ut possit iudicari verum id falsumne sit,
aut nihil dicis omnino. *A.* Age iam concedo non esse
miseros, qui mortui sint, quoniam extorsisti ut faterer,
qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse.
quid? qui vivimus, cum moriendum sit, nonne miseri
sumus? quae enim potest in vita esse iucunditas, cum
dies et noctis cogitandum sit iam iamque esse morien-
dum? *M.* Ecquid ergo intellegis quantum mali de hu- 8 15
mana condicione deieceris? *A.* Quonam modo? *M.* Quia,
si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam
et sempiternum malum haberemus [in vita]: nunc video
calcem, ad quam cum sit decursum, nihil sit praeterea
extimescendum. sed tu mihi videris Epicharmi, acuti
nec insulsi hominis, ut Siculi, sententiam sequi. *A.* Quam?
non enim novi. *M.* Dicam, si potero, Latine; scis enim
me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam

in Graeco Latine. *A.* Et recte quidem. sed quae tandem est Epicharmi ista sententia? *M.*

emori nolo, sed me esse mortuum nihili aestimo.

A. Iam adgnosco Graecum. sed quoniam coëgisti ut concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse miserum
16 putem. *M.* Iam istuc quidem nihil negotii est, *maiora molior.* *A.* Quo modo hoc nihil negotii est? aut quae sunt tandem ista maiora? *M.* Quia, quoniam post mortem mali nihil est, ne mors quidem est malum, cui proxumum tempus est [post mortem], in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est; id est enim perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur. *A.* Uberius ista, quaeso; haec enim spinosiora prius ut confitear me cogunt quam ut adsentiar. sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri? *M.* Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem. *A.* Non postulo id quidem, aveo tamen audire: ut enim non efficias quod vis, tamen mors ut malum non sit efficies. sed nihil te interpellabo: con-
17 tinentem orationem audire malo. *M.* Quid? si te rogavero aliquid, nonne respondebis? *A.* Superbum id quidem est; sed, nisi quid necesse erit, malo non roges.
9 *M.* Geram tibi morem et ea, quae vis, ut potero explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa quae dixero, sed ut homunculus unus e multis probabilia coniectura sequens. ultra enim quo progrediar quam ut veri similia videam non habeo: certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt et se sapientis esse profitentur. *A.* Tu, ut videtur: nos ad audiendum parati sumus.

18 *M.* Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res esse, quid sit primum est videndum: sunt enim qui discessum animi a corpore putent esse mortem; sunt qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere animumque in corpore exstingui. qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. quid sit porro ipse animus aut ubi aut unde, magna dissensio est. aliis cor ipsum animus videtur, ex

quo excordes, vaecordes concordesque dicuntur et Nasica ille prudens bis consul Corculum et

egregie cordatus homo catus Aelius Sextus.

Empedocles animum esse censet cordi suffusum sangui- 19
nem; aliis pars quaedam cerebri visa est animi principatum tenere; aliis nec cor ipsum placet nec cerebri quandam partem esse animum, sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum; animum autem alii animam, ut fere nostri — declarat nomen; nam et agere animam et efflare dicimus [et animosos et bene animatos et ex animi sententia]; ipse autem animus ab anima dictus est —; Zenoni Stoico animus ignis videtur. sed 10
haec quidem, quae dixi, cor, cerebrum, animam, ignem volgo; reliqua fere singuli, ut multo ante veteres, proxime autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quandam, velut in cantu et fidibus quae harmonia dicitur; sic ex corporis totius natura et figura varios motus cieri tamquam in cantu sonos: hic 20
ab artificio suo non recessit et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse, [verum] numerum dixit esse, cuius vis, ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxuma esset. eius doctor Plato triplicem finxit animum, cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit et duas partis ei parere voluit, iram et cupiditatem, quas *suis* locis, iram in pectore, cupiditatem subter praecordia locavit. Dicaearchus autem in eo sermone, quem 21
Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium primo libro multos loquentis facit; duobus Pherecraten quendam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse omnino animum et hoc esse nomen totum inane frustraque animalia et animantis appellari, neque in homine inesse animum vel animam nec in bestia, vimque omnem eam, qua vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corporibus vivis aequabiliter esse fusam nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit nec sit quicquam nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturae vigeat et sentiat. Aristoteles longe omni- 22

bus — Platonem semper excipio — praestans et ingenio et diligentia, cum quattuor nota illa genera principiorum esset conplexus, e quibus omnia orerentur, quintam quandam naturam censet esse, e qua sit mens; cogitare enim et providere, et discere et docere, et invenire aliquid et meminisse, et tam multa alia, amare odisse, cupere timere, angi laetari, haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat: quintum genus adhibet vacans nomine et sic ipsum animum ἐνδελέχειαν appellat novo nomine
11 quasi quandam continuatam motionem et perennem. nisi quae me forte fugiunt, haec sunt fere de animo sententiae. Democritum enim, magnum illum quidem virum, sed levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito, omittamus; nihil est enim
23 apud istos quod non atomorum turba conficiat. harum sententiarum quae vera sit, deus aliqui viderit: quae veri simillima, magna quaestio est. utrum igitur inter has sententias diiudicare malumus an ad propositum redire? *A.* Cuperem equidem utrumque, si posset, sed est difficile confundere. qua re si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus; sin id non potest nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si videtur, hoc, illud alias. *M.* Quod malle te intellego, id puto esse commodius; efficiet enim ratio ut, quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum
24 non sit aut sit bonum potius. nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus, certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore; si anima est, fortasse dissipabitur; si ignis, exstinguetur; si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? his sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest; pariter enim cum vita sensus amittitur; non sentientis autem nihil est ullam in partem quod intersit. reliquorum sententiae spem adferunt, si te hoc forte delectat, posse animos, cum e corporibus excesserint, in caelum quasi in domicilium suum pervenire. *A.* Me vero delectat, idque primum ita esse velim, deinde, etiam si non sit, mihi persuaderi tamen velim. *M.* Quid tibi ergo opera nostra opus est? num eloquentia Platonem superare possumus? evolve

diligenter eius eum librum, qui est de animo: amplius quod desideres nihil erit. *A.* Feci me hercule et quidem saepius; sed nescio quo modo, dum lego, adsentior, cum posui librum et mecum ipse de inmortalitate animorum coepi cogitare, adsensio omnis illa elabitur. *M.* Quid 25
hoc? dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire? *A.* Do vero. *M.* Quid? si maneant? *A.* Beatos esse concedo. *M.* Sin intereant? *A.* Non esse miseros, quoniam ne sint quidem; nam istuc coacti a te paulo ante concessimus. *M.* Quo modo igitur aut cur mortem malum tibi videri dicis, quae aut beatos nos efficiet animis manentibus aut non miseros sensu carentis? *A.* Expone igitur, nisi molestum est, primum, [si potes,] 12
animos remanere post mortem, tum, si minus id obtinebis 26
— est enim arduum —, [docebis] carere omni malo mortem. ego enim istuc ipsum vereor ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse. *M.* Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optimis possumus, quod in omnibus causis et debet et solet valere plurimum, et primum quidem omni antiquitate, quae quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant vera, cernebat.

Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos 27
cascos appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret; idque cum multis aliis rebus, tum e pontificio iure et e caerimoniis sepulchrorum intellegi licet, quas maxumis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quandam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in ceteris humi retineretur et permaneret tamen. ex hoc et nostrorum opinione 28

Romulus in caelo cum dis agit aevum,

ut famae adsentiens dixit Ennius, et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum Hercules tantus et tam praesens habetur deus; hinc Liber Semela natus eademque famae celebritate Tyndaridae fratres, qui non modo adiutores in proeliis victoriae populi Ro-

mani, sed etiam nuntii fuisse perhibentur. quid? Ino Cadmi filia nonne *Λευκοθέα* nominata a Graecis Matuta habetur a nostris? quid? totum prope caelum, ne pluris
13 persequar, nonne humano genere conpletum est? si vero
29 scrutari vetera et ex iis ea, quae scriptores Graeciae prodiderunt, eruere coner, ipsi illi maiorum gentium di qui habentur hinc profecti in caelum reperientur. quaere quorum demonstrentur sepulchra in Graecia; reminiscere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis: tum denique quam hoc late pateat intelleges. sed qui nondum ea, quae multis post annis tractari coepta sunt, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant, rationes et causas rerum non tenebant, visis quibusdam saepe movebantur iisque maxime nocturnis, ut viderentur ei, qui vita excesserant, vivere.
30 ut porro firmissimum hoc adferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit inmanis, cuius mentem non inbuerit deorum opinio: multi de dis prava sentiunt — id enim vitioso more effici solet —, omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur, nec verò id conlocutio hominum aut consessus effecit, non institutis opinio est confirmata, non legibus; omni autem in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est: quis est igitur qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? tolle hanc opinionem, luctum sustuleris. nemo enim maeret suo incommodo: dolent fortasse et anguntur; sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire; atque hoc ita sentimus natura duce, nulla ratione nullaque doctrina.

14 Maxumum vero argumentum est naturam ipsam de
31 inmortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt et maxumae quidem, quae post mortem futura sint.

serit arbores, quae alteri saeclo prosint,

ut ait *Statius* in Synephebis, quid spectans nisi etiam postera saecula ad se pertinere? ergo arbores seret diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse numquam, vir magnus leges, instituta, rem publicam non seret? quid

procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptiones filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulchrorum monumenta, elogia significant nisi nos futura etiam cogitare? quid illud? num dubitas quin spe- 32
cimen naturae capi deceat ex optima quaque natura? quae est melior igitur in hominum genere natura quam eorum, qui se natos ad homines iuvandos, tutandos, conservandos arbitrantur? abiit ad deos Hercules: numquam abisset, nisi, cum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. vetera iam ista et religione omnium conse- 15
crata. quid in hac re publica tot tantosque viros ob rem publicam interfectos cogitasse arbitramur? isdemne ut finibus nomen suum quibus vita terminaretur? nemo umquam sine magna spe inmortalitatis se pro patria offerret ad mortem. licuit esse otioso Themistocli, licuit Epa- 33
minondae, licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi, sed nescio quo modo inhaeret in mentibus quasi saeclorum quoddam augurium futurorum, idque in maximis ingeniis altissimisque animis et exsistit maxime et adparet facillime. quo quidem dempto quis tam esset amens qui semper in laboribus et periculis viveret? loquor de prin- 34
cipibus: quid poëtae? nonne post mortem nobilitari volunt? unde ergo illud?

aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam:
hic vestrum panxit maxima facta patrum.

mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres adfecerat gloria, idemque:

nemo me lacrimis *decoret nec funera fletu*
faxit. cur? volito vivos per ora virum.

sed quid poëtas? opifices post mortem nobilitari volunt. quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clupeo Minervae [cum inscribere non liceret]? quid nostri philosophi? nonne in iis libris ipsis, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt? quod si omnium 35
consensus naturae vox est omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid quod ad eos pertineat, qui vita cesserint, nobis quoque idem existimandum est et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur, quia natura optima sint, cernere naturae vim maxume, veri simile est, cum optumus quisque maxume

posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

16 Sed ut deos esse natura opinamur, quales sint ratione
36 cognoscimus, sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint ratione discendum est: cuius ignoratio finxit inferos easque formidines, quas tu contemnere non sine causa videbare. in terram enim cadentibus corporibus iisque humo tectis, e quo dictum est humari, sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum; quam eorum opinionem
37 magni errores consecuti sunt, quos auxerunt poëtae. frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, movetur audiens tam grande carmen:

adsum atque advenio Acherunte vix via alta atque ardua
per speluncas saxis structas asperis, pendentibus,
maxumis, ubi rigida constat crassa caligo inferum.

tantumque valuit error, qui mihi quidem iam sublatus videtur, ut, corpora cremata cum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possunt nec intellegi; animos enim per se ipsos viventis non poterant mente conplecti, formam aliquam figuramque quaerebant. inde Homeri tota *νεκυία*, inde ea, quae meus amicus Appius *νεκυομαντεῖα* faciebat, inde in vicinia nostra Averni lacus,

unde animae excitantur obscura umbra, aperto ex ostio
altae Acheruntis, falso sanguine, mortuorum imagines.

has tamen imagines loqui volunt, quod fieri nec sine lingua nec sine palato nec sine faucium, laterum, pulmonum vi et figura potest; nihil enim animo videre pote-
38 rant, ad oculos omnia referebant. magni autem est ingenii sevocare mentem a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. itaque credo equidem etiam alios tot saeculis, sed, quod litteris exstet, Pherecydes Syrius primus dixit animos esse hominum sempiternos, antiquus sane; fuit enim meo regnante gentili. hanc opinionem discipulus eius Pythagoras maxime confirmavit, qui cum Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit magnam illam Graeciam cum [honore] disciplina, tum etiam auctoritate, multaque saecula postea sic viguit Pythagoreo-
17 rum nomen, ut nulli alii docti viderentur. sed redeo ad

antiquos. rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut discriptionibus explicandum: Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in 39
Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia, primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse; quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem immortalitatis relinquamus. *A.* An tu, cum me in summam exspectationem adduxeris, deseris? errare me hercule malo cum Platone, quem tu quanti facias scio et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire. *M.* Macte 40
virtute! ego enim ipse cum eodem isto non invitus erraverim. num igitur dubitamus sicut pleraque — quamquam hoc quidem minime; persuadent enim mathematici —, terram in medio mundo sitam ad universi caeli conplexum quasi puncti instar obtinere, quod κέντρον illi vocant? eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut, quasi partita habeant inter se ac divisa momenta, terrena et umida suopte nutu et suo pondere ad paris angulos in terram et in mare ferantur, reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae rursum rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora adpetente sive quod a gravioribus leviora natura repellantur? quae cum constent, perspicuum debet esse animos, cum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est spirabiles, sive ignei, sublime ferri. si vero aut numerus quidam est 41
animus, quod subtiliter magis quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis quam non intellecta natura, multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se ecferant: horum igitur aliquid animus, ne tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat. Dicaearchum vero cum 18
Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus, quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat, alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. harmoniam autem ex intervallis sonorum nosse possumus, quorum varia conpositio etiam harmonias

efficit pluris, membrorum vero situs et figura corporis vacans animo quam possit harmoniam efficere non video. sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli, canere ipse doceat; bene enim illo Graecorum proverbio praecipitur:

quam quisque norit artem, in hac se exerceat.

42 illam vero funditus eiciamus individuorum corporum levium et rotundorum concursionem fortuitam, quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem, id est animalem, esse volt. is autem animus, qui, si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissimum videri video Panaetio, superiora capessat necesse est; nihil enim habent haec duo genera proni et supera semper petunt. ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit, sive permanent et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum et ab iis perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aër, qui est terrae proximus; calidior est enim vel potius ardentior animus quam est hic aër, quem modo dixi crassum atque concretum; quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra, terreno principiorum genere confecta, ardore animi con-
19 calescunt. accedit ut eo facilius animus evadat ex hoc
43 aëre, quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius: nulla est celeritas quae possit cum animi celeritate contendere. qui si permanet incorruptus suique similis, necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres ventique coguntur, quod et umidum et caliginosum est propter exhalationes terrae; quam regionem cum superavit animus naturamque sui similem contigit et adgnovit, iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus insistit et finem altius [se] ecferendi facit. cum enim sui similem et levitatem et calorem adeptus *est*, tamquam paribus examinatus ponderibus nullam in partem movetur, eaque ei demum naturalis est sedes, cum ad sui simile penetravit, in quo nulla re egens aletur et sustentabitur isdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur.
44 cumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnis fere cupiditates eoque magis incendi, quod iis aemulemur,

qui ea habeant, quae nos habere cupiamus, profecto beati erimus, cum corporibus relictis et cupiditatum et aemulationum erimus expertes; quodque nunc facimus, cum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus, propterea quod et natura inest in mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri videndi et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabunt. haec enim pulchritudo etiam in terris patritam illam et 45
avitam, ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam excitavit. praecipue vero fruentur ea, qui tum etiam, cum has terras incolentes circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant. etenim si nunc aliquid adsequi se putant, qui ostium 20
Ponti viderunt et eas angustias, per quas penetravit ea, quae est nominata

Argo, quia Argivi in ea dilecti viri
vecti petebant pellem inauratam arietis,

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda,

quod tandem spectaculum fore putamus, cum totam terram contueri licebit eiusque cum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabilis regiones et rursum omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantis? nos enim 46
ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus; neque est enim ullus sensus in corpore, sed, ut non physici solum docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad auris, ad naris a sede animi perforatae. itaque saepe aut cogitatione aut aliqua vi morbi inpediti apertis atque integris et oculis et auribus nec videmus nec audimus, ut facile intellegi possit animum et videre et audire, non eas partis, quae quasi fenestrae sint animi, quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. quid? quod eadem mente res dissimillimas conprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quae numquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur et is omnium iudex solus esset. atque

ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur,
47 cum quo natura fert liber animus pervenerit. nam nunc quidem, quamquam foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersaepta quodam modo: cum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta inpediet quo minus percipiat quale quidque est.
21 quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis
48 caelestibus esset habiturus. quae quidem cogitans soleo saepe mirari non nullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur eiusque inventori et principi gratias exsultantes agunt eumque venerantur ut deum; liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu. quo terrore? quo metu? quae est anus tam delira quae timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis? 'Acherunsia templa alta Orci, pallida leti, obnubila tenebris loca.' non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cognoverit? e quo intellegi potest quam acuti natura sint qui
49 haec sine doctrina crediturí fuerint. praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, cum tempus mortis venisset, totos esse perituros. quod ut ita sit — nihil enim pugno —, quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? nec tamen mihi sane quicquam occurrit cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. ut enim rationem Plato nullam adferret — vide quid homini tribuam —, ipsa auctoritate me frangeret: tot autem rationes attulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse videatur.

22 50 Sed plurimi contra nituntur animosque quasi capite damnatos morte multant, neque aliud est quicquam cur incredibilis iis animorum videatur aeternitas, nisi quod nequeunt qualis animus sit vacans corpore intellegere et cogitatione conprehendere: quasi vero intellegant qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus, aut, si iam possent in homine vivo cerni omnia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus, an tanta sit eius tenuitas, ut fugiat aciem.

haec reputent isti, qui negant animum sine corpore se 51
intellegere posse: videbunt quem in ipso corpore intellegant. mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio, multo obscurior, qualis animus in corpore sit tamquam alienae domui, quam qualis, cum exierit et in liberum caelum quasi domum suam venerit. nisi enim, quod numquam vidimus, id quale sit intellegere non possumus, certe et deum ipsum et divinum animum corpore liberatum cogitatione conplecti possumus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi quid aut qualis esset intellegentia, nullum omnino animum esse dixerunt. est illud quidem vel ma- 52
xumum, animo ipso animum videre, et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, [quo monet] ut se quisque noscat. non enim, credo, id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus; neque nos corpora sumus, nec ego tibi haec dicens corpori tuo dico. cum igitur 'nosce te' dicit, hoc dicit: 'nosce animum tuum.' nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod animi receptaculum: ab animo tuo quicquid agitur, id agitur a te. hunc igitur nosse nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum tributum deo.

Sed si qualis sit animus ipse animus nesciet, dic, 53
quaeso, ne esse quidem se sciet, ne moveri quidem se? ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de re publica. 'quod semper movetur, aeternum est; 23
quod autem motum adfert alicui quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. solum igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris quae moventur hic fons, hoc principium est movendi. principii autem nulla est origo; 54
nam e principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam; nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur nec *ex* se aliud creabit, si quidem necesse est a principio oriri omnia. ita fit ut motus prin-

cipium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest nec mori, vel concidat omne caelum omnisque natura consistat necesse est nec vim ullam nanciscatur, qua *a* primo inpulsa moveatur. cum pateat igitur aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo. nam haec est propria natura animi atque vis, quae si est una ex omnibus quae se ipsa [semper] moveat, neque nata certe
55 est et aeterna est.' licet concurrant omnes plebeii philosophi — sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi videntur —, non modo nihil umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum quam subtiliter conclusum sit intellegent. sentit igitur animus se moveri; quod cum sentit, illud una sentit, se vi sua, non aliena moveri, nec accidere posse ut ipse umquam a se deseratur; ex quo efficitur aeternitas: nisi quid habes ad haec. *A.* Ego vero facile sum passus ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire; ita isti faveo sententiae.

24 56 *M.* Quid? illa tandem num leviora censes, quae declarant inesse in animis hominum divina quaedam? quae si cernerem quem ad modum nasci possent, etiam quem ad modum interirent viderem. nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram videor posse dicere unde concreta et quo modo facta sint: animum ipsum — si nihil esset in eo nisi id, ut per eum viveremus, tam natura putarem hominis vitam sustentari quam vitis, quam arboris; haec enim etiam dicimus vivere. item, si nihil haberet animus hominis nisi ut adpeteret aut fugeret, id
57 quoque esset ei commune cum bestiis. habet primum memoriam et eam infinitam rerum innumerabilium, quam quidem Plato recordationem esse volt vitae superioris. nam in illo libro, qui inscribitur Menon, pusionem quendam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati: ad ea sic ille respondet, ut puer, et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perveniat, quo si geometrica didicisset; ex quo

effici volt Socrates ut discere nihil aliud sit nisi recordari. quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita; docet enim quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem declarare se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere, nec vero fieri ullo modo posse ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas ἐννοίας vocant, haberemus, nisi animus, ante quam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset. cumque 58
nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur — nihil enim ille putat esse quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit, quale *sit, quam ἰδέαν* appellat ille, nos speciem —, non potuit animus haec in corpore inclusus adgnoscere, cognita attulit: ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. neque ea plane videt animus, cum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium immigravit, sed, cum se conlegit atque recreavit, tum adgnoscit illa reminiscendo: ita nihil est aliud discere nisi recordari. ego autem maiore etiam 59
quodam modo memoriam admiror. quid est enim illud, quo meminimus, aut quam habet vim aut unde natam? non quaero quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas, quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus, quanta noster Hortensius: de communi hominum memoria loquor et eorum maxume, qui in aliquo maiore studio et arte versantur, quorum quanta mens sit difficile est existimare; ita multa meminerunt. quorsus igitur haec spectat 25 60
oratio? quae sit illa vis et unde sit intellegendum puto. non est certe nec cordis nec sanguinis nec cerebri nec atomorum: animae sit ignisve nescio, nec pudet, ut istos, fateri nescire quod nesciam; illud, si ulla alia de re obscura adfirmare possem, sive anima sive ignis est animus, eum iurarem esse divinum. quid enim? obsecro te, terrane tibi, hoc nebuloso et caliginoso caelo, aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae? si quid sit hoc non vides, at quale sit vides: si ne id quidem, at quantum sit profecto vides. quid igitur? utrum capacitatem ali- 61

quam in animo putamus esse, quo tamquam in aliquod vas ea, quae meminimus, infundantur? absurdum id quidem; qui enim fundus aut quae talis animi figura intellegi potest aut quae tanta omnino capacitas? an inprimi quasi ceram animum putamus et esse memoriam signatarum rerum in mente vestigia? quae possunt verborum, quae rerum ipsarum esse vestigia, quae porro tam immensa magnitudo quae illa tam multa possit effingere?

Quid? illa vis quae tandem est, quae investigat
62 occulta, quae inventio atque excogitatio dicitur? ex hacne tibi terrena mortalique natura et caduca concreta ea videtur, aut qui primus, quod summae sapientiae Pythagorae visum est, omnibus rebus inposuit nomina, aut qui dissipatos homines congregavit et ad societatem vitae convocavit, aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis litterarum notis terminavit, aut qui errantium stellarum cursus, praegressiones, institiones notavit? omnes magni; etiam superiores, qui fruges, qui vestitum, qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras invenerunt, a quibus mansuefacti et exculti a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. nam et auribus oblectatio magna parta est inventa et temperata varietate et natura sonorum, et astra suspeximus cum ea, quae sunt infixa certis locis, tum illa non re, sed vocabulo errantia, quorum conversiones omnisque motus qui vidit, is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabri-
63 catus esset in caelo. nam cum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram inligavit, effecit idem quod ille, qui in Timaeo mundum aedificavit Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conversio. quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Ar-
26 chimedes sine divino ingenio potuisset imitari, mihi
64 vero ne haec quidem notiora et inlustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poëtam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere aut eloquentiam sine maiore quadam vi fluere abundantem sonantibus verbis uberibusque sententiis: philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud nisi, ut Plato, donum, ut ego, inventum deorum? haec nos pri-

mum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudivit, eademque ab animo tamquam ab oculis caliginem dispulit, ut omnia supera infera, prima ultima media videremus.

Prorsus haec divina mihi videtur vis, quae tot res 65
efficiat et tantas. quid est enim memoria rerum et verborum? quid porro inventio? profecto id, quo ne in deo *quidem* quicquam maius intellegi potest. non enim ambrosia deos aut nectare aut Iuventate pocula ministrante laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Ganymeden ab dis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret: non iusta causa cur Laomedonti tanta fieret iniuria. fingebat haec Homerus et humana ad deos transferebat: divina mallem ad nos. quae autem divina? vigere, sapere, invenire, meminisse. ergo animus, ut ego dico, divinus est, ut Euripides dicere audet, deus: et quidem, si deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis; nam ut illa natura caelestis et terra vacat et umore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers; sin autem est quinta quaedam natura, ab Aristotele inducta primum, haec et deorum est et animorum. hanc nos sententiam secuti his ipsis verbis in Consolatione [hoc] expressimus: 'animorum nulla in terris origo in- 27 66
veniri potest; nihil enim est in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut umidum quidem aut flabile aut igneum. his enim in naturis nihil inest quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et conplecti possit praesentia, quae sola divina sunt; nec invenietur umquam unde ad hominem venire possint nisi a deo. singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. ita quicquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum ob eamque rem aeternum sit necesse est. nec vero deus ipse, qui intellegitur a nobis, alio modo intellegi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno.' hoc e genere atque eadem 67

e natura est humana mens. ubi igitur aut qualis est ista mens? ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intellegendum non habeo, quae habere vellem, ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? non valet tantum animus, ut se ipse videat: at ut oculus, sic animus se non videns alia cernit. non videt autem, quod minimum est, formam suam — quamquam fortasse id quoque, sed relinquamus —: vim certe, sagacitatem, memoriam, motus celeritatem videt. haec magna, haec divina, haec sempiterna sunt; qua facie quidem sit aut
28 ubi habitet ne quaerendum quidem est. ut cum videmus
68 speciem primum candoremque caeli, dein conversionis celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus, tum vicissitudines dierum ac noctium commutationesque temporum quadrupertitas ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas, eorumque omnium moderatorem et ducem solem, lunamque accretione et deminutione luminis quasi fastorum notantem et significantem dies, tum in eodem orbe in duodecim partis distributo quinque stellas ferri, eosdem cursus constantissime servantis, disparibus inter se motibus, nocturnamque caeli formam undique sideribus ornatam, tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum, quarum altera, quam nos incolimus,

sub axe posita ad stellas septem, unde horrifer
aquilonis stridor gelidas molitur nives,

altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci *ἀν-*
69 *τίχθονα*, ceteras partis incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore: hic autem, ubi habitamus, non intermittit suo tempore

caelum nitescere, arbores frondescere,
vites laetificae pampinis pubescere,
rami bacarum ubertate incurvescere,
segetes largiri fruges, florere omnia,
fontes scatere, herbis prata convestirier:

tum multitudinem pecudum partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda, hominemque ipsum quasi contemplatorem caeli ac deorum cultorem, atque hominis utilitati

agros omnis et maria parentia —: haec igitur et alia in- 70
numerabilia cum cernimus, possumusne dubitare quin iis
praesit aliquis vel effector, si haec nata sunt, ut Platoni
videtur, vel si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, mo-
derator tanti operis et muneris? sic mentem hominis,
quamvis eam non videas, ut deum non vides, tamen, ut
deum adgnoscis ex operibus eius, sic ex memoria rerum
et inventione et celeritate motus omnique pulchritudine
virtutis vim divinam mentis adgnoscito.

In quo igitur loco est? credo equidem in capite et 29
cur credam adferre possum. sed alias ubi sit animus;
certe quidem in te est. quae est ei natura? propria,
puto, et sua. sed fac igneam, fac spirabilem: nihil ad
id, de quo agimus. illud modo videto, ut deum noris,
etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi
tuum notum esse oportere, etiam si ignores et locum et
formam. in animi autem cognitione dubitare non pos- 71
sumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil
sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum,
nihil coagmentatum, nihil duplex: quod cum ita sit, certe
nec secerni nec dividi nec discerpi nec distrahi potest,
ne interire *quidem* igitur; est enim interitus quasi discessus
et secretio ac diremptus earum partium, quae ante
interitum coniunctione aliqua tenebantur. his et talibus
rationibus adductus Socrates nec patronum quaesivit ad
iudicium capitis nec iudicibus supplex fuit adhibuitque
liberam contumaciam a magnitudine animi ductam, non
a superbia, et supremo vitae die de hoc ipso multa dis-
seruit, et paucis ante diebus, cum facile posset educi e
custodia, noluit, et tum, paene in manu iam mortiferum
illud tenens poculum, locutus ita est, ut non ad mortem
trudi, verum in caelum videretur escendere. ita enim 30
censebat itaque disseruit, duas esse vias duplicisque cur- 72
sus animorum e corpore excedentium: nam qui se hu-
manis vitiis contaminavissent et se totos libidinibus de-
dissent, quibus caecati vel domesticis vitiis atque flagitiis
se inquinavissent vel re publica violanda fraudes inex-
piabilis concepissent, iis devium quoddam iter esse, se-
clusum a concilio deorum; qui autem se integros castosque
servavissent, quibusque fuisset minima cum corporibus

contagio seseque ab iis semper sevocavissent essentque
in corporibus humanis vitam imitati deorum, iis ad illos,
73 a quibus essent profecti, reditum facilem patere. itaque
commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati
sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua
providentes quid in morte boni sit cum cantu et voluptate
moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum.
nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem no-
bis accideret diligenter de animo cogitantibus, quod iis
saepe usu venit, qui [cum] acriter oculis deficientem
solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent, sic
mentis acies se ipsa intuens non numquam hebescit, ob
eamque causam contemplandi diligentiam amittimus. ita-
que dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa
reverens tamquam in rate in mari inmenso nostra vehi-
74 tur ratio. sed haec et vetera et a Graecis; Cato autem
sic abiit e vita, ut causam moriendi nactum se esse gau-
deret: vetat enim dominans ille in nobis deus iniussu
hinc nos suo demigrare; cum vero causam iustam deus
ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis,
ne ille medius fidius vir sapiens laetus ex his tenebris in
lucem illam excesserit, nec tamen illa vincla carceris
ruperit — leges enim vetant —, sed tamquam a magi-
stratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo evoca-
tus atque emissus exierit. tota enim philosophorum vita,
31 ut ait idem, commentatio mortis est. nam quid aliud
75 agimus, cum a voluptate, id est, a corpore, cum a re
familiari, quae est ministra et famula corporis, cum a re
publica, cum a negotio omni sevocamus animum; quid,
inquam, tum agimus, nisi animum ad se ipsum advoca-
mus, secum esse cogimus maximeque a corpore abduci-
mus? secernere autem a corpore animum ecquid aliud
est quam mori discere? qua re hoc commentemur, mihi
crede, disiungamusque nos a corporibus, id est, consue-
scamus mori. hoc, et dum erimus in terris, erit illi cae-
lesti vitae simile, et cum illuc ex his vinclis emissi fere-
mur, minus tardabitur cursus animorum. nam qui in
compedibus corporis semper fuerunt, etiam cum soluti
sunt, tardius ingrediuntur, ut ii, qui ferro vincti multos
annos fuerunt. quo cum venerimus, tum denique vive-

mus; nam haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet. *A.* Satis tu quidem in Consolatione 76
es lamentatus, quam cum lego, nihil malo quam has res relinquere, his vero modo auditis multo magis. *M.* Veniet tempus et quidem celeriter, sive retractabis sive properabis; volat enim aetas. tantum autem abest ab eo, ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear ne homini nihil sit non malum aliud, certe sit nihil bonum aliud potius, si quidem vel di ipsi vel cum dis futuri sumus. *A.* Quid refert? *M.* Adsunt enim qui haec non probent; ego autem numquam ita te in hoc sermone dimittam, ulla uti ratione mors tibi videri malum possit. *A.* Qui potest, cum ista cognoverim? *M.* Qui possit ro- 77
gas? catervae veniunt contra dicentium nec solum Epicureorum, quos equidem non despicio, sed nescio quo modo doctissimus quisque [contemnit], acerrume autem deliciae meae Dicaearchus contra hanc inmortalitatem disseruit. is enim tris libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur, quod Mytilenis sermo habetur, in quibus volt efficere animos esse mortalis. Stoici autem usuram nobis largiuntur tamquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos, semper neganț. num non vis igitur audire cur, 32
etiam si ita sit, mors tamen non sit in malis? *A.* Ut videtur, sed me nemo de inmortalitate depellet. *M.* Laudo 78
id quidem, etsi nihil nimis oportet confidere; movemur enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus; in his est enim aliqua obscuritas. id igitur si acciderit, simus armati. *A.* Sane quidem, sed ne accidat providebo. *M.* Num quid igitur est causae quin amicos nostros Stoicos dimittamus? eos dico, qui aiunt manere animos, cum e corpore excesserint, sed non semper. *A.* Istos vero, qui, quod tota in hac causa difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem, illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso, quod volunt, consequens, id circumcidant, ut, cum diu permanserit, ne intereat. *M.* Bene reprehendis, et se isto modo res habet. credamus igitur Panaetio a Platone suo dissentienti? 79
quem enim omnibus locis divinum, quem sapientissimum, quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum ap-

pellat, huius hanc unam sententiam de inmortalitate animorum non probat: volt enim, quod nemo negat, quicquid natum sit interire; nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo, qui procreentur, quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus adpareat. alteram autem adfert rationem, nihil esse quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum: dolere autem animos, ergo
33 etiam interire. haec refelli possunt. sunt enim ignorantis,
80 cum de aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae libidinesque versentur, quas is, contra quem haec dicuntur, semotas a mente et disclusas putat. iam similitudo magis adparet in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes; hominum autem similitudo in corporum figura magis exstat, et ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint; multa enim e corpore exsistunt quae acuant mentem, multa quae obtundant. Aristoteles quidem ait omnis ingeniosos melancholicos esse, ut ego me tardiorem esse non moleste feram. enumerat multos, idque quasi constet, rationem cur ita fiat adfert. quod si tanta vis est ad habitum mentis in iis, quae gignuntur in corpore — ea sunt autem, quaecumque sunt, quae similitudinem faciunt —, nihil necessitatis adfert, cur nascantur animi, similitudo.
81 omitto dissimilitudines. vellem adesse posset Panaetius — vixit cum Africano —: quaererem ex eo cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos, facie vel patris, vita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus; cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos multorumque aliorum clarorum virorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii. sed quid agimus? oblitine sumus hoc nunc nobis esse propositum, cum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quicquam mali esse in morte? *A.* Ego vero memineram, sed te de aeternitate dicentem
34 aberrare a proposito facile patiebar. *M.* Video te alte
82 spectare et velle in caelum migrare. spero fore ut contingat id nobis. sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem: video nos, si ita sit, privari spe

beatioris vitae. mali vero quid adfert ista sententia? fac enim sic animum interire, ut corpus: num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? nemo id quidem dicit, etsi Democritum insimulat Epicurus, Democritii negant. ne in animo quidem igitur sensus remanet; ipse enim nusquam est. ubi igitur malum est, quoniam nihil tertium est? an ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? ut credam ita esse, quam est id exiguum! sed falsum esse arbitror et fit plerumque sine sensu, non numquam etiam cum voluptate; totumque hoc leve est, qualecumque est: fit enim ad punctum temporis. illud angit vel potius excruciat, 83
discessus ab omnibus iis, quae sunt bona in vita. vide ne a malis dici verius possit. quid ego nunc lugeam vitam hominum? vere et iure possum; sed quid necesse est, cum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos quantum potuimus consolati sumus. a malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quaerimus. et quidem hoc a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolemaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi iis auditis mortem sibi ipsi consciscerent. Callimachi 84
quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est, quem ait, cum ei nihil accidisset adversi, e muro se in mare abiecisse lecto Platonis libro. eius autem, quem dixi, Hegesiae liber est *Ἀποκαρτερῶν*, *in* quo a vita quidam per inediam discedens revocatur ab amicis, quibus respondens vitae humanae enumerat incommoda. possem idem facere, etsi minus quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. mitto alios: etiamne nobis expedit? qui et domesticis et forensibus solaciis ornamentisque privati certe si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset.

Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a for- 35
tuna volnus acceperit. Metellus ille honoratis quattuor 85
filiis, at quinquaginta Priamus, e quibus septemdecim iusta uxore natis: in utroque eandem habuit fortuna potestatem, sed usa in altero est; Metellum enim multi filii filiae, nepotes neptes in rogum inposuerunt, Priamum

tanta progenie orbatum, cum in aram confugisset, hostilis manus interemit. hic si vivis filiis incolumi regno occidisset,

.... astante ope barbarica,
tectis caelatis, laqueatis,

utrum tandem a bonis an a malis discessisset? tum profecto videretur a bonis. at certe ei melius evenisset nec tam flebiliter illa canerentur:

haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari:

quasi vero ista vi quicquam tum potuerit ei melius accidere. quod si ante occidisset, talem eventum omnino amisisset: hoc autem tempore sensum amisit malorum.
86 Pompeio, nostro familiari, cum graviter aegrotaret Neapoli, melius est factum. coronati Neapolitani fuerunt, nimirum etiam Puteolani; volgo ex oppidis publice gratulabantur: ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum. utrum igitur, si tum esset exstinctus, a bonis rebus an a malis discessisset? certe a miseris. non enim cum socero bellum gessisset, non inparatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex Italia fugisset, non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset, [non liberi defleti,] non fortunae omnes a victoribus possiderentur. qui, si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset, in propagatione vitae quot, quantas, quam incredibilis hausit cala-
36 mitates! haec morte effugiuntur, etiam si non evenerunt, tamen, quia possunt evenire; sed homines ea sibi accidere posse non cogitant: Metelli sperat sibi quisque fortunam, proinde quasi aut plures fortunati sint quam infelices aut certi quicquam sit in rebus humanis aut sperare sit prudentius quam timere.

87 Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari: ergo etiam carere mortuos vitae commodis idque esse miserum? certe ita dicant necesse est. an potest is, qui non est, re ulla carere? triste enim est nomen ipsum carendi, quia subicitur haec vis: habuit, non habet; desiderat, requirit, indiget. haec, opinor, incommoda sunt carentis: caret oculis, odiosa caecitas; liberis, orbitas.

valet hoc in vivis, mortuorum autem non modo vitae commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. de mortuis loquor, qui nulli sunt: nos, qui sumus, num aut cornibus caremus aut pinnis? ecquis id dixerit? certe nemo. quid ita? quia, cum id non habeas, quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiam si sentias te non habere. hoc premendum etiam atque etiam est argu- 88
mentum confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspitio sensus relinquatur: hoc igitur probe stabilito et fixo illud excutiendum est, ut sciatur, quid sit carere, ne relinquatur aliquid erroris in verbo. carere igitur hoc significat, egere eo, quod habere velis; inest enim velle in carendo, nisi cum sic tamquam in febri dicitur, alia quadam notione verbi. dicitur enim alio modo etiam carere, cum aliquid non habeas et non habere te sentias, etiam si id facile patiare. † carere in morte non dicitur; nec enim esset dolendum: dicitur illud, bono carere, quod est malum. sed ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget. sed in vivo intellegi tamen potest, regno te carere — dici autem hoc in te satis subtiliter non potest, posset in Tarquinio, cum regno esset expulsus —: at in mortuo ne intellegi quidem; carere enim sentientis est, nec sensus in mortuo: ne carere quidem igitur in mortuo est.

Quamquam quid opus est in hoc philosophari, cum 37 89
rem non magno opere philosophia egere videamus? quotiens non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt! quae quidem si timeretur, non L. Brutus arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in proelio concidisset, non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent, non uno bello pro patria cadentis Scipiones Hispania vidisset, Paulum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Litana Albinum, Lucani Gracchum. num quis horum miser hodie? ne tum quidem post spiritum extremum; nec enim potest esse miser quisquam sensu perempto. at id ipsum odio- 90
sum est, sine sensu esse. odiosum, si id esset carere; cum vero perspicuum sit nihil posse in eo esse, qui ipse

non sit, quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? quamquam hoc quidem nimis saepe, sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto et facto interitu universo illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil interesse, nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego illo vivo fecerim Romam captam. cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret, et ego doleam, si ad decem milia annorum gentem aliquam urbe nostra potituram putem? quia tanta caritas patriae est, ut eam non
38 sensu nostro, sed salute ipsius metiamur, itaque non
91 deterret sapientem mors, quae propter incertos casus cotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei publicae suisque consulat, ut posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. qua re licet etiam mortalem esse animum iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed virtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur.

Natura vero *si* se sic habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster adferat, sic exitum mors ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. in quo quid potest esse mali, cum mors nec ad vivos pertineat nec ad mortuos? alteri nulli
92 sunt, alteros non attinget. quam qui leviorem faciunt somni simillimam volunt esse: quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut, cum sexaginta confecerit, reliquos dormiat; ne sui quidem id velint, non modo ipse. Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut nescio quando in Latmo obdormivit, [qui est mons Cariae,] nondum, opinor, est experrectus. num igitur eum curare censes, cum Luna laboret? a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur. quid curet autem, qui ne sentit quidem? habes somnum imaginem mortis eamque cotidie induis, et dubitas quin sensus in

morte nullus sit, cum *in* eius simulacro videas esse nullum sensum?

Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. quod tandem tempus? naturaene? at ea quidem dedit usuram vitae tamquam pecuniae nulla praestituta die. quid est igitur quod querare, si repetit, cum volt? ea enim condicione acceperas. idem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant, si vero in cunis, ne querendum quidem. atqui ab hoc acerbius exegit natura quod dederat. 'nondum gustaverat' inquit 'vitae suavitatem; hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat.' at id quidem in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem quam nullam attingere: cur in vita secus? quamquam non male ait Callimachus multo saepius lacrimasse Priamum quam Troilum. eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. cur? nam, reor, nullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior; nihil enim est profecto homini prudentia dulcius, quam, ut cetera auferat, adfert certe senectus. quae vero aetas longa est aut quid omnino homini longum? nonne

39 93

94

modo pueros, modo adulescentis in cursu a tergo insequens
nec opinantis adsecuta est

senectus? sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. omnia ista, perinde ut cuique data sunt, pro rata parte aut longa aut brevia dicuntur. apud Hypanim fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. ex his igitur, hora octava quae mortua est, provecta aetate mortua est; quae vero occidente sole, decrepita, eo magis, si etiam solstitiali die. confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate: in eadem prope modum brevitate qua illae bestiolae reperiemur. contemnamus igitur omnis ineptias — quod enim lenius huic levitati nomen inponam? — totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia et in omni virtute ponamus; nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors adventet, quam Chaldaeorum promissa consecuti sumus, spoliati magnis quibusdam bonis,

40 95

96 inlusi destitutique videamur. quod si exspectando et desiderando pendemus animi, cruciamur, angimur, pro di inmortales! quam illud iter iucundum esse debet, quo confecto nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! quam me delectat Theramenes! quam elato animo est! etsi enim flemus, cum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur: qui cum coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum venenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret, quo sonitu reddito adridens 'propino' inquit 'hoc pulchro Critiae,' qui in eum fuerat taeterrimus; Graeci enim in conviviis solent nominare cui poculum traditurus sit. lusit vir egregius extremo spiritu, cum iam praecordiis conceptam mortem contineret, vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem eam est auguratus, quae brevi consecuta est.
97 quis hanc maximi animi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? vadit in eundem carcerem atque in eundem paucis post annis scyphum Socrates, eodem scelere iudicum quo tyrannorum Theramenes. quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices iam morte multatum?

41 'Magna me' inquit 'spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem; necesse est enim sit alterum de duobus, ut aut sensus omnino omnis mors auferat aut in alium quendam locum ex his locis morte migretur. quam ob rem, sive sensus exstinguitur morsque ei somno similis est, qui non numquam, etiam sine visis somniorum, placatissimam quietem adfert, di boni, quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur, cui *si* similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me
98 beatior? sin vera sunt quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas qui e vita excesserunt incolunt, id multo iam beatius est. tene, cum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum, convenireque eos, qui iuste et cum fide vixerint: haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? ut vero conloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? equidem saepe

emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. quanta delectatione autem adficerer, cum Palamedem, cum Aiacem, cum alios iudicio iniquo circumventos convenirem! temptarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam, nec ob eam rem, cum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. ne vos quidem, iudices ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. nec 99
enim cuiquam bono mali quicquam evenire potest nec vivo nec mortuo, nec umquam eius res a dis inmortalibus neglegentur, nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. nec vero ego iis, a quibus accusatus aut a quibus condemnatus sum, habeo quod suscenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.' et haec quidem hoc modo; nihil autem melius extremo: 'sed tempus est' inquit 'iam hinc abire me, ut moriar, vos, ut vitam agatis. utrum autem sit melius, di inmortales sciunt, hominem quidem scire arbitror neminem.'

Ne ego haud paulo hunc animum malim quam eorum 42
omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt: etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse utrum sit melius — nam dixit ante —; sed suum illud, nihil ut adfirmet, tenet ad extremum. nos autem teneamus, ut 100
nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus, intellegamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. nam vitae miserae mors finis esse videtur; mors si est misera, finis esse nullus potest. sed quid ego Socratem aut Theramenem praestantis viros virtutis et sapientiae gloria commemoro? cum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, cum ad eam duceretur damnatus ab ephoris et esset voltu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus 'contemnisne leges Lycurgi?', responderit: 'ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena multaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere.' o virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur. talis innumerabilis 101
nostra civitas tulit. sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato saepe alacris in eum

locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

dic, hospes, Spartae nos te hic vidisse iacentis,
dum sanctis patriae legibus obsequimur:

e quibus unus, cum Perses hostis in conloquio dixisset glorians 'solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis,' 'in umbra igitur' inquit 'pugnabimus.'
102 viros commemoro: qualis tandem Lacaena? quae cum filium in proelium misisset et interfectum audisset, 'idcirco' inquit 'genueram, ut esset qui pro patria mortem
43 non dubitaret occumbere.' esto, fortes et duri Spartiatae, magnam habet vim rei publicae disciplina. quid? Cyrenaeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui cum Lysimachus rex crucem minaretur, 'istis, quaeso,' inquit 'ista horribilia minitare purpuratis tuis: Theodori quidem nihil interest humine an sublime putescat.' cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de humatione et sepultura dicendum existimem: rem non difficilem, iis praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo paulo ante dicta sunt; de qua Socrates quidem quid senserit adparet in eo libro, in quo moritur, de quo iam tam
103 multa diximus. cum enim de inmortalitate animorum disputavisset et iam moriendi tempus urgueret, rogatus a Critone quem ad modum sepeliri vellet, 'multam vero' inquit 'operam, amici, frustra consumpsi; Critoni enim nostro non persuasi me hinc avolaturum neque mei quicquam relicturum. verum tamen, Crito, si me adsequi potueris aut sicubi nanctus eris, ut tibi videbitur, sepelito. sed, mihi crede, nemo me vestrum, cum hinc excessero, consequetur.' praeclare id quidem, qui et amico permiserit et se ostenderit de hoc toto genere nihil labo-
104 rare. durior Diogenes, et is quidem *idem* sentiens, sed ut Cynicus asperius, proici se iussit inhumatum. tum amici: 'volucribusne et feris?' 'minime vero,' inquit 'sed bacillum propter me quo abigam ponitote.' 'qui poteris?' illi; 'non enim senties.' 'quid igitur mihi ferarum laniatus oberit nihil sentienti?' praeclare Anaxagoras, qui, cum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis velletne Clazomenas [in patriam], si quid accidisset, auferri, 'nihil

necesse est;' inquit 'undique enim ad inferos tantundem viae est.' totaque de ratione humationis unum tenendum est ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus sive vigeat; in corpore autem perspicuum est vel exstincto animo vel elapso nullum residere sensum. sed 44
plena errorum sunt omnia. trahit Hectorem ad currum 105
religatum Achilles: lacerari eum et sentire, credo, putat. ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur; at illa sicut acerbissimam rem maeret:

vidi videre quod sum passa aegerrume,
Hectorem curru quadriiugo raptarier.

quem Hectorem aut quam diu ille erit Hector? melius Accius et aliquando sapiens Achilles:

immo enimvero corpus Priamo reddidi, Hectorem abstuli.

non igitur Hectora traxisti, sed corpus quod fuerat Hectoris. ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire 106
non sinat:

mater, te appello, tu, quae curam somno suspensam levas,
neque te mei miseret: surge et sepeli natum *tuum*.

— haec cum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur, difficile est non eos, qui inhumati sint, miseros iudicare —

prius quam ferae volucresque ...

— metuit ne laceratis membris minus bene utatur; ne conbustis, non extimescit —

neu reliquias, *quaeso*, meas sieris denudatis ossibus
per terram sanie delibutas foede divexarier.

non intellego quid metuat, cum tam bonos septenarios 107
fundat ad tibiam. tenendum est igitur, nihil curandum esse post mortem, cum multi inimicos etiam mortuos poeniuntur. exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus. durum hoc sane; talis enim interitus non est sine gravi sensu: illa inania,

ipse summis saxis fixus asperis, evisceratus,
latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro.

non ipsa saxa magis sensu omni vacabunt quam ille 'latere pendens,' cui se hic cruciatum censet optare. quae essent dura, si sentiret, nulla *sunt* sine sensu. illud vero perquam inane:

neque sepulchrum quo recipiat habeat, portum corporis, ubi remissa humana vita corpus requiescat malis.

vides quanto haec in errore versentur: portum esse corporis et requiescere in sepulchro putat mortuum, magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit quatenus esset quidque curandum.

45 Sed quid singulorum opiniones animadvertam, natio-
108 num varios errores perspicere cum liceat? condiunt Aegyptii mortuos et eos servant domi; Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora; Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata; in Hyrcania plebs publicos alit canes, optumates domesticos: nobile autem genus canum illud scimus esse, sed pro sua quisque facultate parat a quibus lanietur, eamque optumam illi esse censent sepulturam. permulta alia conligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus, sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non neglegendus in nostris [ita tamen, ut mortuorum corpora nihil
109 sentire vivi sentiamus]; quantum autem consuetudini famaeque dandum sit, id curent vivi, sed ita, ut intellegant nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum aequissimo animo oppetitur, cum suis se laudibus vita occidens consolari potest. nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt, quam utinam potuissem obire! nihil enim iam adquirebatur, cumulata erant officia vitae, cum fortuna bella restabant. qua re, si ipsa ratio minus perficiet ut mortem neglegere possimus, at vita acta perficiat ut satis superque vixisse videamur. quamquam enim sensus abierit, tamen suis et propriis bonis laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. etsi enim nihil
46 habet in se gloria cur expetatur, tamen virtutem tam-
110 quam umbra sequitur. verum multitudinis iudicium de

bonis si quando est, magis laudandum est quam illi ob eam rem beati. non possum autem dicere, quoquo modo hoc accipietur, Lycurgum, Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria, Themistoclem, Epaminondam bellicae virtutis. ante enim Salamina ipsam Neptunus obruet quam Salaminii tropaei memoriam, priusque Boeotia Leuctra tollentur quam pugnae Leuctricae gloria. multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paulum, Catonem, Laelium, innumerabilis alios; quorum similitudinem aliquam qui adripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum aut nullum malum esse cognovimus. secundis vero suis rebus volet etiam mori; non enim tam cumulus bonorum iucundus esse potest quam molesta decessio. hanc sententiam significare videtur 111
Laconis illa vox, qui, cum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem et gratulatus 'morere, Diagora;' inquit 'non enim in caelum ascensurus es.' magna haec et nimium fortasse Graeci putant vel tum potius putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans tris Olympionicas una e domo prodire, cunctari illum diutius in vita fortunae obiectum inutile putabat ipsi.

Ego autem tibi quidem, quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam; concesseras enim nullo in malo mortuos esse, sed ob eam causam contendi ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. nostrum enim et nostra causa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmet ipsos amare videamur: illa suspitio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis quibus volgo opinantur. hanc excutere opinionem mihimet volui radicitus, eoque fui fortasse longior. *A.* Tu longior? non mihi quidem. prior enim 47
pars orationis tuae faciebat ut mori cuperem, posterior 112
ut modo non nollem, modo non laborarem; omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non duce-

rem in malis. *M.* Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus? *A.* Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornasti, et quidem iure; illa enim te, verum si loqui volumus, ornaverat. sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quicquid est.

113 *M.* Deorum inmortalium iudicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus. primum Argivae sacerdotis Cleobis et Biton filii praedicantur. nota fabula est: cum enim illam ad sollemne et statum sacrificium curru vehi ius esset, satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta, tum iuvenes ii, quos modo nominavi, veste posita corpora oleo perunxerunt, ad iugum accęsserunt. ita sacerdos advecta in fanum, cum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut illis praemium daret pro pietate quod maxumum homini dari posset a deo; post epulatos cum matre adulescentis somno se dedisse, mane
114 inventos esse mortuos. simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur, qui cum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum petiverunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optumum homini. quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium: qui ut inluxit, mortui sunt reperti. iudicavisse deum dicunt et eum quidem deum, cui reliqui di concessissent ut
48 praeter ceteros divinaret. adfertur etiam de Sileno fabella quaedam, qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe optimum esse, proximum autem
115 quam primum mori. qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

nam nos decebat coetus celebrantis domum
lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,
humanae vitae varia reputantis mala:
at, qui labores morte finisset gravis,
hunc omni amicos laude et laetitia exsequi.

simile quiddam est in Consolatione Crantoris. ait enim Terinaeum quendam Elysium, cum graviter filii mortem maereret, venisse in psychomantium quaerentem quae

fuisset tantae calamitatis causa; huic in tabellis tris huius modi versiculos datos:

ignaris homines in vita mentibus errant:
Euthynous potitur, fatorum numine, leto.
sic fuit utilius finiri ipsique tibique.

his et talibus auctoribus usi confirmant causam [rebus] 116
a dis inmortalibus iudicatam. Alcidamas quidem, rhetor antiquus in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum; cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis conliguntur, defuerunt, ubertas orationis non defuit. clarae vero mortes pro patria oppetitae non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae videri solent. repetunt ab Erechtheo, cuius etiam filiae cupide mortem expetiverunt pro vita civium; [Codrum, qui se in medios inmisit hostis veste famulari, ne posset adgnosci, si esset ornatu regio, quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victricis Athenas fore;] Menoeceus non praetermittitur, qui item oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem; Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, 'ut hostium eliciatur suo.' veniunt inde ad propiora: Har- 49
modius in ore *est* et Aristogiton; Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas vigent. nostros non norunt, quos enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus videmus optabilis mortes fuisse cum gloria. Quae 117
cum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum atque [ita] velut superiore e loco contionandum, ut homines mortem vel optare incipiant vel certe timere desistant. nam si supremus ille dies non exstinctionem, sed commutationem adfert loci, quid optabilius? sin autem peremit ac delet omnino, quid melius quam in mediis vitae laboribus obdormiscere et ita coniventem somno consopiri sempiterno? quod si fiat, melior Ennii quam Solonis oratio. hic enim noster 'nemo me lacrimis decoret' inquit 'nec funera fletu faxit!' at vero ille sapiens:

mors mea ne careat lacrimis: linquamus amicis
maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatum 118
videatur, ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias pareamus emittique nos e custodia et levari vinclis arbitre-

mur, ut aut in aeternam et plane nostram domum remigremus aut omni sensu molestiaque careamus; sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus nihilque in malis ducamus, quod sit vel a dis inmortalibus vel a natura parente omnium constitutum. non enim temere nec fortuito sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano nec id gigneret aut aleret, quod cum exanclavisset omnis labores, tum incideret in mortis malum sempiternum: portum potius paratum
119 nobis et perfugium putemus. quo utinam velis passis pervehi liceat! sin reflantibus ventis reiciemur, tamen eodem paulo tardius referamur necesse est. quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest?

Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes. *A.* Ego vero, et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem. *M.* Optime, inquam; sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid, cras autem et quot dies erimus in Tusculano, agamus haec et ea potissimum, quae levationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum, qui omni *e* philosophia est fructus uberrimus.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Post cohortationem ad philosophiam diligenter colendam et Latinis illustrandam litteris (cap. 1—3), sermo in Tusculano de dolore tolerando institutus exponitur. Is ducitur ab exordio de philosophiae laudibus, et auditoris sententia de malorum finibus in dolore ponendis hoc maxime argumento refellitur, quod dedecus quam dolor maius sit malum (cap. 5). Deinde docetur omnino ne malum quidem esse dolorem. In quo primum multorum philosophorum imbecillitatem demonstrat. Aristippum enim Socraticum non dubitasse dolorem summum malum dicere, quem Epicurus secutus sit, Hieronymum autem Rhodium summum bonum posuisse in vacuitate doloris. Ceteros praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem, malum putasse. Poëtas quoque ab hac opinione non abesse, quod inducant summos homines in acutis doloribus non viriliter lamentantes (cap. 6—12). Contortas vero esse eas rationes, quibus in frangendis his opinionibus utantur Stoici, eosque definire aliis verbis dolorem, non tollere. Verum igitur hoc esse, dolorem opprimendum esse patientia et fortitudine, idque partim exercitatione fieri et consuetudine (cap. 13—17), partim ratione et sapientia, in quo nihil profici docet ratione Epicuri, longum dolorem levem, gravem autem brevem esse censentis (cap. 18. 19). Itaque primum oportere hoc sibi quemque persuadere, nihil honestius esse ac laudabilius, ne optabilius quidem quam ferre dolorem: deinde sibi ipsum imperare. Nam quoniam animus sit in partes tributus duas, alteram rationis participem, alteram expertem, illam huic imperare tamquam dominum servo, id est, ratione coërceri temeritatem oportere. Si se turpiter gerat et gemitibus ac fletibus dedat, amicorum propinquorumque custodiis constringendam esse: sin autem firmior sit, tamquam bonum militem admonitu revocandam esse ad dignitatem (cap. 20. 21). Intentionem etiam adhibendam esse, cuius, ut in corpore, sic in animo magna vis sit (cap. 22. 23). Contendendo etiam levari omnem laborem doloremque (cap. 24). Illud denique proponendum animo, amplitudinem animi, quae maxime emineat contemnendis doloribus, unam esse omnium rerum pulcherrimam (cap. 25. 26). Nitendum vero esse, ut aequabilis sit in omni dolore ferendo patientia (cap. 27).

1 Neoptolemus quidem apud Ennium philosophari sibi
1 ait necesse esse, sed paucis; nam omnino haud placere: ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari; nam quid possum, praesertim nihil agens, agere melius? sed non paucis, ut ille; difficile est enim *in* philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque aut omnia: nam nec pauca nisi e multis eligi possunt nec qui pauca perceperit non idem reliqua eodem
2 studio persequetur. sed tamen in vita occupata atque, ut Neoptolemi tum erat, militari pauca ipsa multum saepe prosunt et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex universa philosophia percipi possunt, tamen eos, quibus aliqua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine aut metu liberemur; velut ex ea disputatione, quae mihi nuper habita est in Tusculano, magna videbatur mortis effecta contemptio, quae non minimum valet ad animum metu liberandum: nam qui id, quod vitari non potest, metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest; sed qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium ad beatam vitam comparavit.
3 quamquam non sumus ignari multos studiose contra esse dicturos, quod vitare nullo modo potuimus, nisi *si* nihil omnino scriberemus. etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari volebamus — popularis est enim illa facultas et effectus eloquentiae est audientium adprobatio —, sed si reperiebantur non nulli qui nihil laudarent nisi quod se imitari posse confiderent quemque sperandi sibi, eundem bene dicendi finem proponerent, et cum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle quam ubertatem et copiam dicerent, unde erat exortum genus Atticorum iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum, qui iam conticuerunt paene ab ipso foro inrisi: quid futurum putamus, cum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime
4 nos uti posse videamus? est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens eique ipsi et suspecta et invisa, ut vel si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit, vel si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere,

magna habere possit auxilia *a* reliquorum philosophorum disciplinis. nos autem universae philosophiae vituperatoribus respondimus in Hortensio, pro Academia autem quae dicenda essent satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur; sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus; in ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque viguisset. quam ob rem hortor omnis, qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et transferant in hanc urbem, sicut reliquas omnis, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri transtulerunt. atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur, philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus eamque nos adiuvemus, nosque ipsos redargui refellique patiamur. quod ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt eaque necessitate constricti, ut etiam, quae non probare soleant, ea cogantur constantiae causa defendere: nos, qui sequimur probabilia nec ultra quam *ad* id, quod veri simile occurrit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus. 2 Quod si haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus, in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt; eadem enim dicuntur a multis, ex quo libris omnia referserunt: quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi adhibita etiam disserendi elegantia ratione et via philosophantur. est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri, quos non contemno equidem, quippe quos numquam legerim; sed quia profitentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte neque distribute neque eleganter neque ornate scribere, lectionem sine ulla delectatione neglego. quid enim dicant et quid sentiant ii, qui 3 7

sunt ab ea disciplina, nemo *ne* mediocriter quidem doctus ignorat. quam ob rem quoniam quem ad modum dicant ipsi non laborant, cur legendi sint, nisi ipsi inter se, qui
8 idem sentiunt, non intellego. nam, ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non adprobant aut non studiosissime consectantur, Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit, sic hos Latinos ii soli legunt, qui illa recte dici putant. nobis autem videtur, quicquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere; nec, si id ipsi minus consequi possumus, idcirco minus [id] ita
9 faciendum esse sentimus. itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partis disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset quid in quaque re veri simile esset inveniri, sed etiam quod esset ea maxuma dicendi exercitatio; qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum: ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti in Tusculano, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus. itaque cum ante meridiem dictioni operam dedissemus, sicut pridie feceramus, post meridiem in Academiam descendimus, in qua disputationem habitam non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere verbis, ut actum disputatumque est.

4 Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille
10 nobis institutus et a tali quodam ductus exordio: *A.* Dici non potest quam sim hesterna disputatione tua delectatus vel potius adiutus; etsi enim mihi sum conscius numquam me nimis vitae cupidum fuisse, tamen interdum obiciebatur animo metus quidam et dolor cogitanti fore aliquando finem huius lucis et amissionem omnium vitae commodorum. hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum
11 liberatus, ut nihil minus curandum putem. *M.* Minime mirum id quidem; nam efficit hoc philosophia: medetur animis, inanis sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. sed haec eius vis non idem potest apud

omnis: tum valet multum, cum est idoneam conplexa naturam. fortis enim non modo fortuna adiuvat, ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, quae quibusdam quasi praeceptis confirmat vim fortitudinis. te natura excelsum quendam videlicet et altum et humana despicientem genuit; itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. sed haec eadem num censes apud eos ipsos valere nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? quotus enim quisque philosophorum invenitur qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui obtemperet ipse sibi et decretis suis pareat? videre 12
licet alios tanta levitate et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius; alios pecuniae cupidos, gloriae non nullos, multos libidinum servos, ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio; quod quidem mihi videtur esse turpissimum: ut enim si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipso peccet, cuius profitetur scientiam, sic philosophus in vitae ratione peccans hoc turpior est, quod in officio, cuius magister esse volt, labitur artemque vitae professus delinquit in vita. *A.* Nonne verendum est igitur, si est ita, ut dicis, 5
ne philosophiam falsa gloria exornes? quod est enim maius argumentum nihil eam prodesse quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere? *M.* Nullum vero 13
id quidem argumentum est: nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, falsumque illud Accii

probae etsi in segetem sunt deteriorem datae
fruges, tamen ipsae suapte natura enitent,

sic animi non omnes culti fructum ferunt; atque, ut in eodem simili verser, ut ager quamvis fertilis sine cultura fructuosus esse non potest, sic sine doctrina animus: ita est utraque res sine altera debilis. cultura autem animi philosophia est; haec extrahit vitia radicitus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat iis et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. agamus igitur, ut coepimus; dic, si vis, de quo disputari velis.

14 *A.* Dolorem existimo maxumum malorum omnium. *M.* Etiamne maius quam dedecus? *A.* Non audeo id quidem dicere et me pudet tam cito de sententia esse deiectum. *M.* Magis esset pudendum, si in sententia permaneres. quid enim minus est dignum quam tibi peius quicquam videri dedecore, flagitio, turpitudine? quae ut effugias, quis est non modo recusandus, sed non ultro adpetendus, subeundus, excipiendus dolor? *A.* Ita prorsus existimo. qua re, ne sit sane summum malum dolor, malum certe est. *M.* Videsne igitur quantum
15 breviter admonitus de doloris terrore deieceris? *A.* Video plane, sed plus desidero. *M.* Experiar equidem; sed magna res est, animoque mihi opus est non repugnante. *A.* Habebis id quidem. ut enim heri feci, sic nunc rationem, quo ea me cumque ducet, sequar.

6 *M.* Primum igitur de inbecillitate multorum et de variis disciplinis philosophorum loquar, quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitavit summum malum dolorem dicere; deinde ad hanc enervatam muliebremque sententiam satis docilem se Epicurus praebuit; hunc post Rhodius Hieronymus dolore vacare summum bonum dixit: tantum in dolore duxit mali. ceteri praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem idem fere quod modo tu: malum illud quidem,
16 sed alia peiora. ergo id, quod natura ipsa et quaedam generosa virtus statim respuit, ne scilicet dolorem summum malum diceres oppositoque dedecore sententia depellerere, in eo magistra vitae philosophia tot saecula permanet. quod huic officium, quae laus, quod decus erit tanti quod adipisci cum dolore corporis velit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreverit? quis autem non miser non modo tunc, cum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam cum sciet id sibi posse evenire? et quis est cui non possit? ita fit ut omnino nemo esse possit beatus.
17 Metrodorus quidem perfecte eum beatum putat, cui corpus bene constitutum sit et exploratum ita semper fore:
7 quis autem est iste, cui id exploratum possit esse? Epi-

curus vero ea dicit, ut mihi quidem risus captare videatur. adfirmat enim quodam loco, si uratur sapiens, si crucietur — exspectas fortasse dum dicat, patietur, perferet, non succumbet: magna me Hercule laus et eo ipso, per quem iuravi, [Hercule] digna; sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis; in Phalaridis tauro si erit, dicet: 'quam suave est! quam hoc non curo!' suave etiam? an parum est, si non amarum? at id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari; asperum, difficile, odiosum, contra naturam dicunt, nec tamen malum: hic, qui solum hoc malum dicit et malorum omnium extremum, sapientem censet id suave dicturum. ego a 18
te non postulo, ut dolorem eisdem verbis adficias quibus Epicurus, homo, ut scis, voluptarius: ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo; ego tantam vim non tribuo sapientiae contra dolorem. si fortis est in perferendo, officio satis est; ut laetetur etiam, non postulo; tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturae, ad patiendum tolerandumque difficilis. aspice Philoctetam, cui concedendum est ge- 19
menti; ipsum enim Herculem viderat in Oeta magnitudine dolorum eiulantem. nihil igitur hunc virum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur, cum

e viperino morsu venae viscerum
veneno inbutae taetros cruciatus cient.

itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

heu! quis salsis fluctibus mandet
me ex sublimo vertice saxi?
iam iam absumor; conficit animam
vis volneris, ulceris aestus.

difficile dictu videtur eum non in malo esse et magno quidem, qui ita clamare cogatur. sed videamus Hercu- 8 20
lem ipsum, qui tum dolore frangebatur, cum inmortalitatem ipsa morte quaerebat: quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit! cui cum Deianira sanguine Centauri tinctam tunicam induisset inhaesissetque ea visceribus, ait ille:

o multa dictu gravia, perpessu aspera,
quae corpore exanclata atque animo pertuli!

nec mihi Iunonis terror inplacabilis
nec tantum invexit tristis Eurystheus mali,
quantum una vaecors Oenei partu edita.
haec me inretivit veste furiali inscium,
quae lateri inhaerens morsu lacerat viscera,
urguensque graviter pulmonum haurit spiritus:
iam decolorem sanguinem omnem exsorbuit.
sic corpus clade horribili absumptum extabuit:
ipse inligatus peste interemor textili.
hos non hostilis dextra, non Terra edita
moles Gigantum, non biformato impetu
Centaurus ictus corpori inflixit meo,
non Graia vis, non barbara ulla inmanitas,
non saeva terris gens relegata ultimis,
quas peragrans undique omnem ecferitatem expuli,
sed feminae vir feminea interemor manu.
9 o nate, vere hoc nomen usurpa patri,
neve occidentem matris superet caritas.
huc adripe ad me manibus abstractam piis:
iam cernam mene an illam potiorem putes.
21 perge, aude, nate! inlacrima patris pestibus,
miserere: gentes nostras flebunt miserias.
heu! virginalem me ore ploratum edere,
quem vidit nemo ulli ingemescentem malo!
ecfeminata virtus adflicta occidit.
accede, nate, adsiste, miserandum aspice
eviscerati corpus laceratum patris!
videte, cuncti, tuque, caelestum sator,
iace, obsecro, in me vim coruscam fulminis!
nunc, nunc dolorum anxiferi torquent vertices,
nunc serpit ardor. o ante victrices manus,
22 o pectora, o terga, o lacertorum tori,
vestrone pressu quondam Nemeaeus leo
frendens efflavit graviter extremum halitum?
haec dextra Lernam taetra mactata excetra
pacavit, haec bicorporem adflixit manum,
Erymanthiam haec vastificam abiecit beluam,
haec e Tartarea tenebrica abstractum plaga
tricipitem eduxit Hydra generatum canem,
haec interemit tortu multiplicabili

draconem, auriferam obtutu adservantem arborem.
multa alia victrix nostra lustravit manus,
nec quisquam e nostris spolia cepit laudibus.

possumusne nos contemnere dolorem, cum ipsum Herculem tam intoleranter dolere videamus? veniat Aeschylus, non poëta solum, sed etiam Pythagoreus; sic enim accepimus: quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium!

unde ignis cluet mortalibus clam
divisus: eum doctus Prometheus
clepsisse dolo poenasque Iovi
fato expendisse supremo.

has igitur poenas pendens, adfixus ad Caucasum, dicit haec:

Titanum suboles, socia nostri sanguinis,
generata Caelo, aspicite religatum asperis
vinctumque saxis, navem ut horrisono freto
noctem paventes timidi adnectunt navitae.
Saturnius me sic infixit Iuppiter,
Iovisque numen Mulciberi adsciviţ manus.
hos ille cuneos fabrica crudeli inserens
perrupit artus: qua miser sollertia
transverberatus castrum hoc Furiarum incolo.
iam tertio me quoque funesto die
tristi advolatu aduncis lacerans unguibus
Iovis satelles pastu dilaniat fero.
tum iecore opimo farta et satiata adfatim
clangorem fundit vastum et sublime avolans
pinnata cauda nostrum adulat sanguinem.
cum vero adesum inflatu renovatum est iecur,
tum rursum taetros avida se ad pastus refert.
sic hanc custodem maesti cruciatus alo,
quae me perenni vivum foedat miseria.
namque, ut videtis, vinclis constrictus Iovis
arcere nequeo diram volucrem a pectore.
sic me ipse viduus pestis excipio anxias,
amore mortis terminum anquirens mali.
sed longe a leto numine aspellor Iovis.
atque haec vetusta saeclis glomerata horridis
luctifica clades nostro infixa est corpori,

e quo liquatae solis ardore excidunt
guttae, quae saxa adsidue instillant Caucasi.

vix igitur posse videmur ita adfectum non miserum dicere
11 et, si hunc miserum, certe dolorem malum. *A.* Tu quidem
26 adhuc meam causam agis, sed hoc mox videro. interea, unde isti versus? non enim adgnosco. *M.* Dicam hercle; etenim recte requiris. videsne abundare me otio? *A.* Quid tum? *M.* Fuisti saepe, credo, cum Athenis esses, in scholis philosophorum. *A.* Vero ac libenter quidem. *M.* Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verum tamen versus ab iis admisceri orationi. *A.* Ac multos quidem a Dionysio Stoico. *M.* Probe dicis. sed is quasi dictata, nullo dilectu, nulla elegantia: Philo [et proprium] noster et lecta poëmata et loco adiungebat. itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poëtis; sed, sicubi illi defecerunt, verti etiam multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis
27 careret Latina oratio. sed videsne poëtae quid mali adferant? lamentantis inducunt fortissimos viros, molliunt animos nostros, ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. sic ad malam domesticam disciplinam vitamque umbratilem et delicatam cum accesserunt etiam poëtae, nervos omnis virtutis elidunt. recte igitur a Platone eiciuntur ex ea civitate, quam finxit ille, cum optimos mores et optimum rei publicae statum exquireret. at vero nos, docti scilicet a Graecia, haec a pueritia et legimus et discimus, hanc eruditionem libera-
12 lem et doctrinam putamus. sed quid poëtis irascimur?
28 virtutis magistri, philosophi, inventi sunt, qui summum malum dolorem dicerent. at tu, adulescens, cum id tibi paulo ante dixisses videri, rogatus a me etiamne maius quam dedecus, verbo de sententia destitisti. roga hoc idem Epicurum: maius dicet esse malum mediocrem dolorem quam maxumum dedecus; in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. quis igitur Epicurum sequitur dolor, cum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem? quo dedecus maius a philosopho nullum exspecto. qua re satis mihi dedisti, cum respondisti *maius tibi* videri malum dedecus quam dolorem. hoc ipsum

enim si tenebis, intelleges quam sit obsistendum dolori; nec tam quaerendum est dolor malumne sit quam firmandus animus ad dolorem ferendum. concludunt ratiunculas 29
Stoici cur non sit malum, quasi de verbo, non de re laboretur. quid me decipis, Zeno? nam cum id, quod mihi horribile videtur, tu omnino malum negas esse, capior et scire cupio quo modo id, quod ego miserrimum existimem, ne malum quidem sit. 'nihil est' inquit 'malum nisi quod turpe atque vitiosum est.' ad ineptias redis; illud enim, quod me angebat, non eximis: scio dolorem non esse nequitiam; desine id me docere: hoc doce, doleam necne doleam nihil interesse. 'numquam quicquam' inquit 'ad beate quidem vivendum, quod est in una virtute positum; sed est tamen reiciendum.' cur? 'asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum.' haec est copia verborum, quod omnes uno verbo 13 30
malum appellamus, id tot modis posse dicere. definis tu mihi, non tollis dolorem, cum dicis asperum, contra naturam, vix quod ferri tolerarique possit, nec mentiris; sed re succumbere non oportebat, verbis gloriantem. nihil bonum nisi quod honestum, nihil malum nisi quod turpe: optare hoc quidem est, non docere. illud et melius et verius, omnia, quae natura aspernetur, in malis esse, quae adsciscat, in bonis. hoc posito et verborum concertatione sublata tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis nomine amplectimur, ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et minuta videantur, nec malum ullum, ne si in unum quidem locum conlata omnia sint, cum turpitudinis malo comparandum. qua re si, ut initio concessisti, turpitudo peius est quam 31
dolor, nihil est plane dolor; nam dum tibi turpe nec dignum viro videbitur gemere, eiulare, lamentari, frangi, debilitari dolore, dum honestas, dum dignitas, dum decus aderit, tuque in ea intuens te continebis, cedet profecto virtuti dolor et animi inductione languescet; aut enim nulla virtus est aut contemnendus omnis dolor. prudentiamne vis esse, sine qua ne intellegi quidem ulla virtus potest? quid ergo? ea patieturne te quicquam

facere nihil proficientem et *frustra* laborantem, an temperantia sinet te inmoderate facere quicquam, an coli iustitia poterit ab homine propter vim doloris enuntiante commissa, prodente conscios, multa officia relinquente? 32 quid? fortitudini comitibusque eius, magnitudini animi, gravitati, patientiae, rerum humanarum despicientiae quo modo respondebis? adflictusne et iacens et lamentabili voce deplorans audies 'o virum fortem!'? te vero ita adfectum ne virum quidem quisquam dixerit. amit- 14 tenda igitur fortitudo est aut sepeliendus dolor. ecquid nescis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem salvam, virtutem autem si unam amiseris, etsi amitti non potest virtus, sed si unam confessus eris te non habere, nullam esse te habi- 33 turum? num igitur fortem virum, num magno animo, num patientem, num gravem, num humana contemnentem potes dicere *aut Prometheum* aut Philoctetam illum? a te enim malo discedere, sed ille certe non fortis, qui iacet

in tecto umido,
quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus,
resonando mutum flebilis voces refert.

non ego dolorem dolorem esse nego, — cur enim fortitudo desideraretur? — sed eum opprimi dico patientia, si modo est aliqua patientia: si nulla est, quid exornamus philosophiam aut quid eius nomine gloriosi sumus? pungit dolor, vel fodiat sane: si nudus es, da iugulum; sin tectus Volcaniis armis, id est fortitudine, resiste; haec enim te, nisi ita facies, custos dignitatis relinquet et de- 34 seret. Cretum quidem leges, quas *sive Iuppiter* sive Minos sanxit, de Iovis quidem sententia, ut poëtae ferunt, itemque Lycurgi, laboribus erudiunt iuventutem, venando currendo, esuriendo sitiendo, algendo aestuando; Spartae vero pueri ad aram sic verberibus accipiuntur,

ut multus e visceribus sanguis exeat,

non numquam etiam, ut, cum ibi essem, videbam, ad necem; quorum non modo nemo exclamavit umquam, sed ne ingemuit quidem. quid ergo? hoc pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit?

Interest aliquid inter laborem et dolorem; sunt finitima omnino, sed tamen differunt aliquid: labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris, dolor autem motus asper in corpore alienus a sensibus. haec duo Graeculi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant; itaque industrios homines illi studiosos vel potius amantis doloris appellant, nos commodius laboriosos; aliud est enim laborare, aliud dolere. o verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. cum varices secabantur C. Mario, dolebat; cum aestu magno ducebat agmen, laborabat. est inter haec quaedam tamen similitudo; consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. itaque illi, qui Graeciae formam rerum publicarum dederunt, corpora iuvenum firmari labore voluerunt; quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae ceteris in urbibus mollissimo cultu 'parietum umbris occuluntur.' illi autem voluerunt nihil horum simile esse

apud Lacaenas virgines,
quibus magis palaestra, Eurotas, sol, pulvis, labor
militiae studio est quam fertilitas barbara.

ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit non numquam: inpelluntur, feriuntur, abiciuntur, cadunt, et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori. militiam vero — nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit † ad modum ad tibiam nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio —, nostri exercitus primum unde nomen habeant vides; deinde qui labor *et* quantus agminis: ferre plus dimidiati mensis cibaria, ferre si quid ad usum velint, ferre vallum; nam scutum, gladium, galeam in onere nostri milites non plus numerant quam umeros, lacertos, manus; arma enim membra militis esse dicunt; quae quidem ita geruntur apte, ut, si usus ferat, abiectis oneribus, expeditis armis ut membris pugnare possint. quid? exercitatio legionum, quid? ille cursus, concursus, clamor quanti laboris est! ex hoc ille animus in proeliis paratus ad volnera. adduc pari animo inexercitatum militem: mulier videbitur. cur tantum interest inter novum et veterem exercitum, quantum experti su-

15 35 36 16 37 38

mus? aetas tironum plerumque melior, sed ferre laborem, contemnere volnus consuetudo docet. quin etiam videmus ex acie efferri saepe saucios, et quidem rudem illum et inexercitatum quamvis levi ictu ploratus turpissimos edere: at vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior, medicum modo requirens a quo obligetur,

E. 'o Patricoles,' inquit 'ad vos adveniens auxilium et vestras manus
peto, prius quam oppeto malam pestem mandatam hostili manu,
neque sanguis ullo potis est pacto profluens consistere,
si qui sapientia magis vestra mors devitari potest.
namque Aesculapi liberorum saucii opplent porticus:
non potest accedi.' *P.* certe Eurypylus hic quidem. hominem exercitum!

17 39 ubi tantum luctus continuatur, vide quam non flebiliter respondeat, rationem etiam adferat cur aequo animo sibi ferendum sit:

E. qui alteri exitium parat,
eum scire oportet sibi paratum pestem ut participet parem.

abducet Patricoles, credo, ut conlocet in cubili, ut volnus obliget. si quidem homo esset, sed nihil vidi minus. quaerit enim quid actum sit:

P. eloquere, eloquere, res Argivum proelio ut se sustinet.

E. non potest ecfari tantum dictis, quantum factis suppetit
laboris.

quiesce igitur et volnus adliga! etiam si Eurypylus posset, non posset Aesopus.

E. ubi fortuna Hectoris nostram acrem aciem inclinatam ...

et cetera explicat in dolore; sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. ergo haec veteranus miles facere poterit, doctus vir sapiensque non poterit? ille 40 vero melius ac non paulo quidem. sed adhuc de consuetudine exercitationis loquor, nondum de ratione et

sapientia. aniculae saepe inediam biduum aut triduum ferunt: subduc cibum unum diem athletae: Iovem Olympium, eum ipsum, cui se exercet, inplorabit, ferre non posse *se* clamabit. consuetudinis magna vis est: pernoctant venatores in nive in montibus; uri se patiuntur Indi; pugiles caestibus contusi ne ingemescunt quidem. sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille 41
antiquus videtur? gladiatores, aut perditi homines aut barbari, quas plagas perferunt! quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt quam turpiter vitare! quam saepe adparet nihil eos malle quam vel domino satis facere vel populo! mittunt etiam volneribus confecti ad dominos qui quaerant quid velint: si satis iis factum sit, se velle decumbere. quis mediocris gladiator ingemuit, quis voltum mutavit umquam? quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? quis, cum decubuisset, ferrum recipere iussus collum contraxit? tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. ergo hoc poterit

Samnis, spurcus homo, vita illa dignus locoque:
vir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit quam non meditatione et ratione conroboret? crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum non nullis videri solet, et haud scio an ita sit, ut nunc fit: cum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

De exercitatione et consuetudine et commentatione 18 42
dixi. age, sis, nunc de ratione videamus, nisi quid vis ad haec. *A.* Egone ut te interpellem? ne hoc quidem vellem: ita me ad credendum tua ducit oratio. *M.* Sitne igitur malum dolere necne Stoici viderint, qui contortulis quibusdam et minutis conclusiunculis nec ad sensus permanantibus effici volunt non esse malum dolorem. ego illud, quicquid est, tantum esse quantum videatur non puto, falsaque eius visione et specie moveri homines dico vehementius doloremque omnem esse tolerabilem. unde igitur ordiar? an eadem breviter attingam, quae modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius? inter omnis igitur hoc constat nec doctos homines solum, 43

sed etiam indoctos, virorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana vincentium toleranter dolorem pati, nec vero quisquam fuit qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. quod ergo et postulatur a fortibus et laudatur, cum fit, id aut extimescere veniens aut non ferre praesens nonne turpe est? atquin vide ne, cum omnes rectae animi adfectiones virtutes appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una ceteris excellebat, omnes nominatae sint: appellata est enim ex viro virtus; viri autem propria maxime est fortitudo, cuius munera duo sunt maxima, mortis dolorisque contemptio. utendum est igitur his, si virtutis compotes vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata. quaeres fortasse, quo modo, et recte; talem enim medicinam philo-
19 sophia profitetur. venit Epicurus, homo minime malus
44 vel potius vir optimus; tantum monet, quantum intellegit. 'neglege' inquit 'dolorem.' quis hoc dicit? idem qui dolorem summum malum. vix satis constanter. audiamus. 'si summus dolor est,' inquit 'brevem necesse est esse.'

itera dum eadem istaec mihi!

non enim satis intellego quid summum dicas esse, quid breve. 'summum quo nihil sit superius, breve quo nihil brevius. contemno magnitudinem doloris, a qua me brevitas temporis vindicabit ante paene quam venerit.' sed si est tantus dolor quantus Philoctetae? 'bene plane magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus; nihil enim dolet nisi pes: possunt oculi, potest caput, latera, pulmones, possunt omnia: longe igitur abest a summo dolore. ergo' inquit 'dolor diuturnus habet laetitiae
45 plus quam molestiae.' hunc ego non possum tantum hominem nihil sapere dicere, sed nos ab eo derideri puto. ego summum dolorem — summum autem dico, etiam si decem atomis est maior alius — non continuo esse dico brevem multosque possum bonos viros nominare, qui conpluris annos doloribus podagrae crucientur maximis. sed homo catus numquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam quid summum dicat in *dolore*, quid breve in tempore. omittamus hunc igitur

nihil prorsus dicentem cogamusque confiteri non esse ab eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum omnium maxumum dixerit, quamvis idem forticulum se in torminibus et in stranguria sua praebeat. aliunde igitur est quaerenda medicina et maxime quidem, si quid maxime consentaneum sit quaerimus, ab iis, quibus, quod honestum sit, summum bonum, quod turpe, summum videtur malum. his tu praesentibus gemere et iactare te non audebis profecto; loquetur enim eorum voce virtus ipsa tecum: tune, cum pueros Lacedaemone, adule- 20
scentis Olympiae, barbaros in harena videris excipientis 46
gravissimas plagas et ferentis silentio, si te forte dolor aliquis pervellerit, exclamabis ut mulier, non constanter et sedate feres? 'ferri non potest; natura non patitur.' audio: pueri ferunt gloria ducti, ferunt pudore alii, multi metu, et tamen veremur ut hoc, quod a tam multis et quod tot locis perferatur, natura patiatur? illa vero non modo patitur, verum etiam postulat; nihil enim habet praestantius, nihil quod magis expetat quam honestatem, quam laudem, quam dignitatem, quam decus. hisce ego [pluribus] nominibus unam rem declarari volo, sed utor, ut quam maxime significem, pluribus. volo autem dicere illud homini longe optumum esse, quod ipsum sit optandum per se, a virtute profectum vel in ipsa virtute situm, sua sponte laudabile, quod quidem citius dixerim solum quam non summum bonum. atque ut haec de honesto, sic de turpi contraria: nihil tam taetrum, nihil tam aspernandum, nihil homine indignius. quod si tibi persuasum 47
est — principio enim dixisti plus in dedecore mali tibi videri quam in dolore —, reliquum est ut tute tibi imperes: quamquam hoc nescio quo modo dicitur, quasi duo simus, ut alter imperet, alter pareat; non inscite tamen dicitur: est enim animus in partis tributus duas, 21
quarum altera rationis est particeps, altera expers. cum igitur praecipitur, ut nobismet ipsis imperemus, hoc praecipitur, ut ratio coërceat temeritatem. est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodam modo et languidum. si nihil esset aliud, nihil esset homine deformius; sed praesto est domina omnium et regina ratio, quae conixa per se et pro-

gressa longius fit perfecta virtus: haec ut imperet illi parti animi, quae oboedire debet, id videndum est viro.
48 quonam modo? inquies. vel ut dominus servo vel ut imperator militi vel ut parens filio. si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet, vinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis; saepe enim videmus fractos pudore, qui ratione nulla vincerentur. ergo hos quidem ut famulos vinclis prope atque custodia, qui autem erunt firmiores nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit ut bonos milites revocatos dignitatem tueri. non nimis in Niptris ille sapientissimus Graeciae saucius lamentatur vel modice potius.

'pedetemptim' inquit 'et sedato nisu,
ne succussu adripiat maior
dolor.' —

49 Pacuvius hoc melius quam Sophocles — apud illum enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in volnere —: tamen huic leniter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae gravitatem intuentes non dubitant dicere:

tu quoque, Ulixes, quamquam graviter
cernimus ictum, nimis paene animo es
molli, qui consuetus in armis
aevom agere ....

intellegit poëta prudens ferendi doloris consuetudinem
50 esse non contemnendam magistram. atque ille non inmoderate magno in dolore:

retinete, tenete, opprimit ulcus,
nudate, heu miserum me: excrucior.

incipit labi; deinde ilico desinit:

operite, abscedite iam iam,
mittite; nam attrectatu et quassu
saevum amplificatis dolorem.

videsne ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat idque moriens:

conqueri fortunam adversam, non lamentari decet;
id viri est officium: fletus muliebri ingenio additus.

22 huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo
51 imperatori miles pudens. in quo vero erit perfecta sa-

pientia, quem adhuc nos quidem vidimus neminem, sed philosophorum sententiis qualis hic futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur: is igitur sive ea ratio, quae erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut iustus parens probis filiis; nutu quod volet conficiet, nullo labore, nulla molestia; eriget ipse se, suscitabit, instruet, armabit, ut tamquam hosti sic obsistat dolori. quae sunt ista arma? contentio, confirmatio sermoque intumus, cum ipse secum 'cave turpe quicquam, languidum, non virile.' obversentur species ho- 52
nestae viro: Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est omnia potius quam conscios delendae tyrannidis indicaret; de Anaxarcho Democritio cogitetur, qui cum Cypri in manus Timocreontis regis incidisset, nullum genus supplicii deprecatus est neque recusavit. Callanus Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua voluntate vivus conbustus est: nos, si pes condoluit, si dens, [sed fac totum dolere corpus,] ferre non possumus; opinio est enim quaedam effeminata ac levis nec in dolore magis quam eadem in voluptate, qua cum liquescimus fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre non possumus. at vero C. Marius, rusticanus vir, sed 53
plane vir, cum secaretur, ut supra dixi, principio vetuit se adligari, nec quisquam ante Marium solutus dicitur esse sectus. cur ergo postea alii? valuit auctoritas. videsne igitur opinionis esse, non naturae malum? et tamen fuisse acrem morsum doloris idem Marius ostendit; crus enim alterum non praebuit: ita et tulit dolorem ut vir et ut homo maiorem ferre sine causa necessaria noluit. totum igitur in eo est, ut tibi imperes. ostendi autem quod esset imperandi genus, atque haec cogitatio, quid patientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, non solum animum conprimit, sed ipsum etiam dolorem nescio quo pacto mitiorem facit. ut enim fit in 23
proelio, ut ignavus miles ac timidus, simul ac viderit hostem, abiecto scuto fugiat quantum possit ob eamque causam pereat non numquam etiam integro corpore, cum ei, qui steterit, nihil tale evenerit, sic qui doloris speciem ferre non possunt abiciunt se atque ita adflicti et exanimati iacent; qui autem restiterunt discedunt saepissime

superiores; sunt enim quaedam animi similitudines cu
corpore: ut onera contentis corporibus facilius ferunt
remissis opprimunt, simillime animus intentione sua c
pellit pressum omnem ponderum, remissione autem
55 urguetur, ut se nequeat extollere. et, si verum quae
mus, in omnibus officiis persequendis animi est adhiben
contentio; ea est sola officii tamquam custodia. sed h
quidem in dolore maxume est providendum, ne quid a
iecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid servili
muliebriterve faciamus, in primisque refutetur ac reici
tur Philocteteus ille clamor: ingemescere non numqua
viro concessum est idque raro, eiulatus ne mulieri q
dem; et hic nimirum est fletus, quem duodecim tabul
56 in funeribus adhiberi vetuerunt. nec vero umquam
ingemescit quidem vir fortis ac sapiens, nisi forte ut
intendat ad firmitatem, ut in stadio cursores exclama
quam maxime possunt; faciunt idem, cum exercent
athletae; pugiles vero, etiam cum feriunt adversariu
in iactandis caestibus ingemescunt, non quo doleant a
move succumbant, sed quia profundenda voce omne c
24 pus intenditur venitque plaga vehementior. quid? q
volunt exclamare maius, num satis habent latera, fauc
linguam intendere, e quibus eici vocem et fundi videmu
toto corpore atque omnibus ungulis, ut dicitur, conte
57 tioni vocis adserviunt. genu mehercule M. Antoni
vidi, cum contente pro se ipse lege Varia diceret, terr
tangere. ut enim balistae lapidum et reliqua torme
telorum eo graviores emissiones habent, quo sunt c
tenta atque adducta vehementius, sic vox, sic cursus,
plaga hoc gravior, quo est missa contentius: cuius c
tentionis cum tanta vis sit, si gemitus in dolore ad c
firmandum animum valebit, utemur; sin erit ille gemi
elamentabilis, si inbecillus, si abiectus, si flebilis, ei
se dederit, vix eum virum dixerim. qui quidem gemi
si levationis aliquid adferret, tamen videremus quid es
fortis et animosi viri: cum vero nihil imminuat dolo
cur frustra turpes esse volumus? quid est enim fletu m
58 liebri viro turpius? atque hoc praeceptum, quod de
lore datur, patet latius: omnibus enim rebus, non sol
dolori, simili contentione animi resistendum est.

exardescit, libido concitatur: in eandem arcem confugiendum est, eadem sunt arma sumenda; sed quoniam de dolore loquimur, illa omittamus. ad ferendum igitur dolorem placide atque sedate plurimum proficit toto pectore, ut dicitur, cogitare quam id honestum sit. sumus enim natura, ut ante dixi — dicendum est enim saepius —, studiosissimi adpetentissimique honestatis, cuius si quasi lumen aliquod aspeximus, nihil est quod, ut eo potiamur, non parati simus et ferre et perpeti. ex hoc cursu atque impetu animorum ad veram laudem atque honestatem illa pericula adeuntur in proeliis; non sentiunt viri fortes in acie volnera, vel sentiunt, sed mori malunt quam tantum modo de dignitatis gradu demoveri. fulgentis gladios hostium videbant Decii, cum in aciem 59
eorum inruebant: his levabat omnem volnerum metum nobilitas mortis et gloria. num tum ingemuisse Epaminondam putas, cum una cum sanguine vitam effluere sentiret? imperantem enim patriam Lacedaemoniis relinquebat, quam acceperat servientem. haec sunt solacia, haec fomenta summorum dolorum. dices, quid in pace, 25
quid domi, quid in lectulo? ad philosophos me revocas, 60
qui in aciem non saepe prodeunt, e quibus homo sane levis, Heracleotes Dionysius, cum a Zenone fortis esse didicisset, a dolore dedoctus est. nam cum ex renibus laboraret, ipso in eiulatu clamitabat falsa esse illa, quae antea de dolore ipse sensisset. quem cum Cleanthes condiscipulus rogaret, quaenam ratio eum de sententia deduxisset, respondit: '*si* qui, cum tantum operae philosophiae dedisset, dolorem tamen ferre non posset, satis esset argumenti malum esse dolorem; plurimos autem annos in philosophia consumpsi nec ferre possum: malum est igitur dolor.' tum Cleanthem, cum pede terram percussisset, versum ex Epigonis ferunt dixisse:

audisne haec, Amphiaraë, sub terram abdite?

Zenonem significabat, a quo illum degenerare dolebat. at non noster Posidonius, quem et ipse saepe vidi et id 61
dicam, quod solebat narrare Pompeius, se, cum Rhodum venisset decedens ex Syria, audire voluisse Posidonium;

sed cum audisset eum graviter esse aegrum, quod vehementer eius artus laborarent, voluisse tamen nobilissimum philosophum visere: quem ut vidisset et salutavisset honorificisque verbis prosecutus esset molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire, at ille 'tu vero' inquit 'potes; nec committam ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit.' itaque narrabat eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum nisi quod esset honestum, cubantem disputavisse, cumque quasi faces ei doloris admoverentur, saepe dixisse: 'nihil agis, dolor! quamvis sis molestus, numquam te esse
26 confitebor malum.' omninoque omnes clari et nobilitati
62 labores contendendo fiunt etiam tolerabiles. videmusne apud quos eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descendant, devitari dolorem? apud quos autem venandi et equitandi laus viget, qui hanc petessunt nullum fugiunt dolorem. quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate honorum loquar? quae flamma est, per quam non cucurrerunt ii, qui haec olim punctis singulis conligebant? itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat, cuius in primis laudabat illud, quod diceret eosdem labores non aeque gravis esse imperatori et militi, quod ipse honos laborem leviorem
63 faceret imperatorium. sed tamen hoc evenit, ut in volgus insipientium opinio valeat honestatis, cum ipsam videre non possint; itaque fama et multitudinis iudicio moventur, cum id honestum putent, quod a plerisque laudetur. te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen eius iudicio stare nolim nec quod illa putet idem putare pulcherrimum: tuo tibi iudicio est utendum; tibi si recta probanti placebis, tum non modo tete viceris, quod paulo
64 ante praecipiebam, sed omnis et omnia. hoc igitur tibi propone: amplitudinem animi et quasi quandam exaggerationem quam altissimam [animi], quae maxime eminet contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam eoque pulchriorem, si vacet populo neque plausum captans se tamen ipsa delectet. quin etiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine

venditatione et sine populo teste fiunt, non quo fugiendus sit — omnia enim bene facta in luce se conlocari volunt —, sed tamen nullum theatrum virtuti conscientia maius est. atque in primis meditemur illud, ut haec pa- 27
tientia dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi 65
esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebeat. saepe enim multi, qui aut propter victoriae cupiditatem aut propter gloriae aut etiam, ut ius suum et libertatem tenerent, volnera exceperunt fortiter et tulerunt, idem omissa contentione dolorem morbi ferre non possunt; neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientia tulerant, sed studio potius et gloria. itaque barbari quidam et inmanes ferro decertare acerrume possunt, aegrotare viriliter non queunt; Graeci autem homines, non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem aspicere non possunt: eidem morbos toleranter atque humane ferunt; at Cimbri et Celtiberi in proeliis exsultant, lamentantur in morbo. nihil enim potest esse aequabile, quod non a certa ratione proficiscatur. sed cum videas eos, qui aut studio aut opinione 66
ducantur, in eo persequendo atque adipiscendo dolore non frangi, debeas existimare aut non esse malum dolorem aut, etiam si, quicquid asperum alienumque natura sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a virtute ita obruatur, ut nusquam adpareat. quae meditare, quaeso, dies et noctis; latius enim manabit haec ratio et aliquanto maiorem locum quam de uno dolore occupabit; nam si omnia fugiendae turpitudinis adipiscendaeque honestatis causa faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnamus licebit, praesertim cum paratum sit illud ex hesterna disputatione perfugium. ut enim si cui naviganti, prae- 67
dones *si* insequantur, deus qui dixerit 'eice te *e* navi; praesto est qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Methymnaeum, vel equi Pelopis illi Neptunii, qui "per undas currus suspensos rapuisse" dicuntur, excipient te et quo velis perferent,' omnem omittat timorem, sic urguentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut ferendi non sint, quo sit confugiendum tu vides.

Haec fere hoc tempore putavi esse dicenda. sed tu fortasse in sententia permanes. *A.* Minime vero, meque biduo duarum rerum, quas maxime timebam, spero liberatum metu. *M.* Cras ergo ad clepsydram; sic enim diximus, et tibi hoc video non posse deberi. *A.* Ita prorsus; et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore. *M.* Sic faciemus tuisque optumis studiis obsequemur.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Prooemium huius libri in laudibus philosophiae versatur, quae cum medicina animi sit eaque in potestate nostra, queritur multum et honoris haberi et temporis tribui medicinae corporis, illam autem contemni et neglegi (cap. 1—3). Deinceps id agitur, ut aegritudinem non cadere in sapientem demonstretur. Praemittuntur argumenta leviora, ut a verbis Latinorum ducta, qui omnem animi adfectionem rationis lumine carentem, insaniam, amentiam, dementiam appellent, adeoque a sapiente removeant (cap. 4. 5). Sequuntur deinde argumenta Stoicorum breviter astricta (cap. 6—9). Quibus expositis suo more fusius aliquanto ac latius dicit. Probantur philosophorum praecepta fortes quasdam sententias sequentium, Peripateticorum non item, perturbationum mediocritates probantium (cap. 10). Apparere autem dicitur non solum omnis aegritudinis, verum ceterarum etiam perturbationum causam esse ab opinione repetendam et aegritudinis quidem ab opinione magni mali, cuius definitio subicitur huiusce modi: esse opinionem magni mali praesentis et recentem quidem opinionem talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi (cap. 11). Ex hac definitione in tris partes abit disputatio, quarum prima docet aegritudinem esse ex opinione mali (cap. 12. 13), in qua Epicurum refellit, qui ipsam opinionem esse aegritudinem contendat, et Cyrenaicos, qui non putent valere ad aegritudinem nisi inopinatum malum, quod, quamquam insperata sint graviora et ipsa praemeditatio aegritudinem minuat (cap. 13—15), ut merito reprehendantur Epicurei, qui istam reprehendant (cap. 16), et cogitationes potius ad voluptates traducant corporis aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur (cap. 17—21), tamen in isto non sint omnia, cum et non opinatorum natura considerata intellegatur, propterea tantum magna videri, quod quanta sint considerandi spatium non detur, et quasi culpa contractum omne non provisum malum videatur (cap. 22). Altera pars, dolorem voluntarium esse, non in natura rerum ipsa situm, ex eo demonstrat, quod, cum accessit ad opinionem magni mali altera illa opinio, ad officium pertinere aegre ferre quod acciderit, vehementer augeatur aegritudinis perturbatio (cap. 23 sqq.).

Tertia denique hoc argumento a natura rerum aegritudinem removet, quod aegritudo fere non sit nisi e recenti mali opinione, quaeque habeat quandam viriditatem unde fiat ut ipse dies vel maximae aegritudini medeatur (cap. 31). Reliqua disputatio versatur in remediis aegritudinis tradendis (cap. 32. 33).

---

1 Quidnam esse, Brute, causae putem cur, cum con-
1 stemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique [causa] quaesita sit ars atque eius utilitas deorum inmortalium inventioni consecrata, animi autem medicina nec tam desiderata sit ante quam inventa, nec tam culta postea quam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? an quod corporis gravitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus? ita fit ut animus de se ipse tum
2 iudicet, cum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet. quod si talis nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere eademque optima duce cursum vitae conficere possemus, haud erat sane quod quisquam rationem ac doctrinam requireret: nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravati sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen adpareat. sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quae si adulescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret: nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur, ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur; cum vero parentibus redditi, dein magistris traditi sumus, tum ita variis inbuimur erroribus, ut vanitati veritas et opinioni confirmatae na-
2 3 tura ipsa cedat. accedunt etiam poëtae, qui cum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur et inhaerescunt penitus in mentibus; cum vero eodem, quasi maxumus quidam magister, populus *accessit* atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate a naturaque desciscimus, ut nobis optime naturae vim vidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt; ad quam fertur

optumus quisque, veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime anquirit, in summa inanitate versatur consectaturque nullam eminentem effigiem virtutis, sed adumbratam imaginem [gloriae]. est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata: ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellenti virtute, ea virtuti resonat tamquam imago: quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda; illa autem, quae se 4
eius imitatricem esse volt, temeraria atque inconsiderata et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis, simulatione honestatis formam eius pulchritudinemque corrumpit: qua caecati homines, cum quaedam etiam praeclara cuperent eaque nescirent nec ubi nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi occiderunt. atque hi quidem optuma petentes non tam voluntate quam cursus errore falluntur. quid? qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur, quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, [quod insipientibus contingit omnibus,] his nullane est adhibenda curatio? utrum quod minus noceant animi aegrotationes quam corporis an quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit? at et morbi 3 5
perniciosiores pluresque sunt animi quam corporis. hoc enim ipso odiosi sunt, quod ad animum pertinent eumque sollicitant, 'animusque aeger' ut ait Ennius 'semper errat neque poti neque perpeti potest: cupere numquam desinit.' quibus duobus morbis, ut omittam alios, aegritudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse graviores? qui vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, cum ipsam medicinam corporis [animus] invenerit cumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et natura valeat nec omnes, qui curari se passi sint, continuo etiam convalescant, animi autem, qui se sanari voluerint praeceptisque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? est profecto animi medicina, 6
philosophia, cuius auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris, omnibusque opibus *atque* viribus, ut nosmet ipsi nobis mederi possimus, elaborandum est: quamquam de universa philosophia, quanto opere et ex-

petenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. de maxumis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere; his autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. sed quoniam duobus superioribus de morte et de dolore dictum est, tertius dies
7 disputationis hoc tertium volumen efficiet. ut enim in Academiam nostram descendimus inclinato iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, causam disserendi. tum res acta sic est:

4 *A.* Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo. *M.* Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiae? haec enim fere sunt eius modi, quae Graeci πάθη appellant; ego poteram morbos, et id verbum esset e verbo, sed in consuetudinem nostram non caderet: nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec omnia morbos Graeci appellant, motus animi rationi non obtemperantis; nos autem hos eosdem motus concitati animi recte, ut opinor, perturbationes dixerimus, morbos autem non satis usitate, nisi quid aliud tibi videtur.
8 *A.* Mihi vero isto modo. *M.* Haecine igitur cadere in sapientem putas? *A.* Prorsus existimo. *M.* Ne ista gloriosa sapientia non magno aestimanda est, si quidem non multum differt ab insania. *A.* Quid? tibi omnisne animi commotio videtur insania? *M.* Non mihi quidem soli, sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita visum intellego multis saeculis ante Socratem, a quo haec omnis, quae est de vita et de moribus, philosophia manavit. *A.* Quonam tandem modo? *M.* Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem et
9 morbum. [omnis autem perturbationes animi morbos philosophi appellant negantque stultum quemquam his morbis vacare; qui autem in morbo sunt, sani non sunt, et omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes insipientes igitur insaniunt.] sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quadam constantiaque censebant; his rebus mentem vacuam appellarunt insaniam, propterea quod in perturbato animo, sicut in corpore,
5 sanitas esse non posset. nec minus illud acute, quod
10 animi adfectionem lumine mentis carentem nominaverunt

amentiam eandemque dementiam; ex quo intellegendum est eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnis insipientis esse non sanos. qui est enim animus in aliquo morbo — morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant —, non magis est sanus quam id corpus, quod in morbo est. ita fit ut sapientia sanitas sit animi, insipientia autem quasi insanitas quaedam, quae est insania eademque dementia; multoque melius haec notata sunt verbis Latinis quam Graecis, quod aliis quoque multis locis reperietur. sed id alias, nunc quod instat. totum igitur id, quod quae- 11
rimus, quid et quale sit verbi vis ipsa declarat. eos enim sanos quoniam intellegi necesse est, quorum mens motu quasi morbo perturbata nullo sit, qui contra adfecti sint, hos insanos appellari necesse est. itaque nihil melius quam quod est in consuetudine sermonis Latini, cum exisse ex potestate dicimus eos, qui ecfrenati feruntur aut libidine aut iracundia: quamquam ipsa iracundia libidinis est pars; sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci autem *μανίαν* unde appellent non facile dixerim: eam tamen ipsam distinguimus nos melius quam illi; hanc enim insaniam, quae iuncta stultitia patet latius, a furore disiungimus. Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo: quem nos furorem, *μελαγχολίαν* illi vocant; quasi vero atra bili solum mens ac non saepe vel iracundia graviore vel timore vel dolore moveatur, quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus. qui ita sit adfectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulae; itaque non est scriptum SI INSANUS, sed SI FURIOSUS ESCIT. stultitiam enim censuerunt constantia, id est sanitate, vacantem posse tamen tueri mediocritatem officiorum et vitae communem cultum atque usitatum; furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. quod cum maius esse videatur quam insania, tamen eius modi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. sed haec alia quaestio est: nos ad

6 propositum revertamur. cadere, opinor, in sapientem
12 aegritudinem tibi dixisti videri. *A.* Et vero ita existimo. *M.* Humanum id quidem, quod ita existimas; non enim silice nati sumus, sed est natura in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate quatiatur. nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia vel in primis fuit nobilis, 'minime' inquit 'adsentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant, quae nec potest ulla esse nec debet. ne aegrotus sim: si sim, qui fuerat sensus adsit, sive secetur quid sive avellatur a corpore. nam istuc nihil dolere non sine magna mercede contingit, inmanitatis in animo, stuporis
13 in corpore.' sed videamus ne haec oratio sit hominum adsentantium nostrae inbecillitati et indulgentium mollitudini, nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnis radicum fibras evellere. tamen aliquid relinquetur fortasse: ita sunt altae stirpes stultitiae; sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. quam ob rem, quoniam coepimus, tradamus nos ei curandos: sanabimur, si volemus. et progrediar quidem longius; non enim de aegritudine solum, quamquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione — morbo, ut Graeci volunt — explicabo. et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breviter astringere solent argumenta; deinde nostro instituto vagabimur.

7 Qui fortis est, idem est fidens, quoniam confidens
14 mala consuetudine loquendi in vitio ponitur, ductum verbum a confidendo, quod laudis est; qui autem est fidens, is profecto non extimescit; discrepat enim a timendo confidere. atqui in quem cadit aegritudo, in eundem timor; quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem inpendentis et venientis timemus. [ita fit ut fortitudini aegritudo repugnet.] veri simile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eundem timorem et infractionem quidem animi et demissionem; quae in quem cadunt, in eundem cadit ut serviat, ut victum, si quando, se esse fateatur; quae qui recipit, recipiat idem necesse

est timiditatem et ignaviam. non cadunt autem haec in virum fortem: igitur ne aegritudo quidem. at nemo sapiens nisi fortis: non cadet ergo in sapientem aegritudo. praeterea necesse est, qui fortis sit, eundem esse magni 15
animi; qui magni animi sit, invictum; qui invictus sit, eum res humanas despicere atque infra se positas arbitrari; despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine adfici potest; ex quo efficitur fortem virum aegritudine numquam adfici; omnes autem sapientes fortes: non cadit igitur in sapientem aegritudo. et quem ad modum oculus conturbatus non est probe adfectus ad suum munus fungendum et reliquae partes totumve corpus, statu cum est motum, deest officio suo et muneri, sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. munus autem animi est ratione bene uti et sapientis animus ita semper adfectus est, ut ratione optime utatur; numquam igitur est perturbatus; at aegritudo perturbatio est animi: semper igitur ea sapiens vacabit.

Veri etiam simile illud est, qui sit temperans, — quem 8
Graeci σώφρονα appellant eamque virtutem σωφροσύνην 16
vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, non numquam etiam modestiam, sed haud scio an recte ea virtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Graecos valet, qui frugi homines χρησίμους appellant, id est tantum modo utilis; at illud est latius; omnis enim abstinentia, omnis innocentia, — quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest ἀβλάβειαν: nam est innocentia adfectio talis animi, quae noceat nemini —, reliquas etiam virtutes frugalitas continet; quae nisi tanta esset et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, numquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere laudatum. sed 17
quia nec qui propter metum praesidium reliquit, quod est ignaviae, nec qui propter avaritiam clam depositum non reddidit, quod est iniustitiae, nec qui propter temeritatem male rem gessit, quod est stultitiae, frugi appellari solet, eo tris virtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas conplexa est: — etsi hoc quidem commune est virtutum; omnes enim inter se nexae et

ingatae sunt: — reliqua igitur est, quarta virtus ut sit ipsa, frugalitas. eius enim videtur esse proprium motus animi adpetentis regere et sedare semperque adversantem libidini moderatam in omni re servare constantiam:
18 cui contrarium vitium nequitia dicitur. frugalitas, ut opinor, a fruge, qua nihil melius *est* e terra, nequitia ab eo — etsi erit hoc fortasse durius, sed temptemus; lusisse putemur, si nihil sit —, ab eo, quod nequicquam est in tali homine: ex quo idem nihili dicitur. qui sit frugi igitur vel, si mavis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem; qui autem constans, quietum; qui quietus, perturbatione omni vacuum, ergo etiam aegritudine; et sunt illa sapientis: aberit igitur a sapiente
9 aegritudo. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur, hoc, ut opinor, modo:

corque meum penitus turgescit tristibus iris,
cum decore atque omni me orbatum laude recordor.

19 num manus adfecta recte est, cum in tumore est, aut num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non vitiose se habet? sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. sapientis autem animus semper vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet; at iratus animus eius modi est: numquam igitur sapiens irascitur. nam si irascitur, etiam concupiscit; proprium est enim irati cupere, a quo laesus videatur, ei quam maxumum dolorem inurere; qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecutus sit, magno opere laetari: ex quo fit ut alieno malo gaudeat; quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. sin autem caderet in sapientem aegritudo, caderet etiam iracundia: qua quo-
20 niam vacat, aegritudine etiam vacabit. etenim, si sapiens in aegritudinem incidere posset, posset etiam in misericordiam, posset in invidentiam: non dixi invidiam, quae tum est, cum invidetur; ab invidendo autem invidentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiae, quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Melanippo,

quisnam florem liberum invidit meum?

male Latine videtur, sed praeclare Accius; ut enim vi-

dere, sic invidere florem rectius quam flori: nos consuetudine prohibemur; poëta ius suum tenuit et dixit audacius. cadit igitur in eundem et misereri et invidere; 10 21
nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam secundis dolet, ut Theophrastus, interitum deplorans Callisthenis sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur, itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa potentia summaque fortuna, sed ignarum quem ad modum rebus secundis uti conveniret. atqui quem ad modum misericordia aegritudo est ex alterius rebus adversis, sic invidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis; in quem igitur cadit misereri, in eundem etiam invidere; non cadit autem invidere in sapientem: ergo ne misereri quidem. quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret: abest ergo a sapiente aegritudo.

Haec sic dicuntur a Stoicis concludunturque contor- 22
tius; sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius, sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententia: nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane probant. omne enim malum, etiam mediocre, malum est; nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum est, sanum non est, sic in animo ista mediocritas caret sanitate. itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem propter similitudinem corporum aegrorum aegritudinem nominaverunt. hoc prope 23
modum verbo Graeci omnem animi perturbationem appellant; vocant enim πάθος, id est morbum, quicumque est motus in animo turbidus: nos melius; aegris enim corporibus simillima animi est aegritudo; at non similis aegrotationis est libido, non inmoderata laetitia, quae est voluptas animi elata et gestiens; ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est finitimus, sed proprie, ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore. doloris huius igitur origo nobis explicanda est, id est causa efficiens aegritudinem in animo tamquam aegrota-

tionem in corpore; nam ut medici causa morbi inventa curationem esse inventam putant, sic nos causa aegritudinis reperta medendi facultatem reperiemus.

11 24 Est igitur causa omnis in opinione nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum, quae sunt genere quattuor, partibus plures; nam cum omnis perturbatio sit animi motus vel rationis expers vel rationem aspernans vel rationi non oboediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur bifariam, quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt: nam duae sunt ex opinione boni, quarum altera, voluptas gestiens, id est praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni, altera, quae est inmoderata adpetitio opinati magni boni rationi non obtemperans, vel cupiditas recte vel libido dici potest. ergo haec duo genera, voluptas gestiens et libido, bonorum opinione turbantur, ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum; nam et metus opinio magni mali inpendentis et aegritudo est opinio magni mali praesentis et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi; id autem est ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. his autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias inmittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. sed cetera alias: nunc aegritudinem, si possumus, depellamus. id enim sit propositum, quando quidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti, quod ego nullo modo existimo; taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda.

12 26 qualis enim tibi ille videtur

Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socro
Oenomao rege Hippodameam raptis nanctust nuptiis?

Iovis iste quidem pronepos. tamne ergo abiectus tamque fractus?

'nolite,' inquit 'hospites, ad me adire! ilico istinc,
ne contagio mea bonis umbrave obsit.
meo tanta vis sceleris in corpore haeret.'

tu te, Thyesta, damnabis orbabisque luce propter vim

sceleris alieni? quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

> refugere oculi; corpus macie extabuit;
> lacrimae peredere umore exsanguis genas;
> situm inter oris barba pedore horrida atque
> intonsa infuscat pectus inluvie scabrum.

haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti; non inerant in iis, quae tibi casus invexerat, et quidem inveterato malo, cum tumor animi resedisset — est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recenti —; sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae; illam enim oderas et iure fortasse: regno non aequo animo carebas. est autem inpudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. Dionysius quidem tyrannus 27
Syracusis expulsus Corinthi pueros docebat: usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid inpudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? is cum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas contulisse se dicitur inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus. hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritu- 13
dine opprimatur, id est miseria? nam cum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est aegritudo. habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus, sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, adflictationem, foeditatem; lacerat, exest animum planeque conficit. hanc nisi exuimus sic, ut abiciamus, miseria carere non possumus.

Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem 28
exsistere, cum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urguere videatur. Epicuro autem placet opinionem mali aegritudinem esse natura, ut quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed insperato et necopinato malo. est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam; videntur enim omnia repentina graviora. ex hoc et illa iure laudantur:

ego cum genui, tum morituros scivi et ei rei sustuli.
praeterea ad Troiam cum misi ob defendendam Graeciam,
scibam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere.

14 29 haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit eorum adventum, quae venientia longe ante videris. itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur; licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere:

nam qui haec audita a docto meminissem viro,
futuras mecum commentabar miserias:
aut mortem acerbam aut exsili maestam fugam
aut semper aliquam molem meditabar mali,
ut, si qua invecta diritas casu foret,
ne me inparatum cura laceraret repens.

30 quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides; fuerat enim auditor Anaxagorae, quem ferunt nuntiata morte filii dixisse 'sciebam me genuisse mortalem.' quae vox declarat iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint inprovisa graviora. itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem, tamen, quoniam multum potest provisio animi et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia, et perceptas penitus et pertractatas res humanas habere, nihil admirari cum acciderit, nihil ante, quam evenerit, non evenire posse arbitrari.

quam ob rem omnis, cum secundae res sunt maxume, tum maxume
meditari secum oportet, quo pacto adversam aerumnam ferant.
pericla, damna peregre rediens semper secum cogitet,
aut fili peccatum aut uxoris mortem aut morbum filiae,
communia esse haec, ne quid horum umquam accidat animo novum:
quicquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.

ergo hoc Terentius a philosophia sumptum [cum] tam com- 15
mode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, 31
non et dicemus hoc melius et constantius sentiemus? hic
est enim ille voltus semper idem, quem dicitur Xanthippe
praedicare solita in viro suo fuisse [Socrate], eodem sem-
per se vidisse exeuntem illum domo et revertentem. nec
vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem
semel ait in omni vita risisse Lucilius, sed tranquilla et
serena; sic enim accepimus: iure autem erat semper idem
voltus, cum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio.
qua re accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra
casus et eventus, quibus eorum advenientes impetus diu-
turna praemeditatione frangantur, simulque iudico ma-
lum illud opinionis esse, non naturae; si enim in re esset,
cur fierent provisa leviora? Sed est isdem de rebus 32
quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam
viderimus, qui censet necesse esse omnis in aegritudine
esse, qui se in malis esse arbitrentur, sive illa ante pro-
visa et exspectata sint sive inveteraverint. nam neque
vetustate minui mala nec fieri praemeditata leviora, stul-
tamque etiam esse meditationem futuri mali aut fortasse
ne futuri quidem; satis esse odiosum malum omne, cum
venisset; qui autem semper cogitavisset accidere posse
aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum; si vero
ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam volunta-
riam: ita semper angi aut accipiendo aut cogitando malo.
levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, 33
avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad con-
templandas voluptates; parere enim censet animum ra-
tioni posse et quo illa ducat sequi. vetat igitur ratio
intueri molestias, abstrahit ab acerbis cogitationibus,
hebetem *facit* aciem ad miserias contemplandas, a quibus
cum cecinit receptui, inpellit rursum et incitat ad conspi-
ciendas totaque mente contrectandas varias voluptates,
quibus ille et praeteritarum memoria et spe consequen-
tium sapientis vitam refertam putat. haec nostro more
nos diximus, Epicurii dicunt suo; sed quae dicant videa-
mus, quo modo, neglegamus. Principio male repre- 16
hendunt praemeditationem rerum futurarum. nihil est 34
enim quod tam obtundat elevetque aegritudinem quam

perpetua in omni vita cogitatio nihil esse quod non accidere possit, quam meditatio condicionis humanae, quam vitae lex commentatioque parendi, quae non hoc adfert, ut semper maereamus, sed ut numquam. neque enim qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui inbecillitatem generis humani cogitat, maeret, cum haec cogitat, sed tum vel maxime sapientiae fungitur munere. utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fruatur officio et adversis casibus triplici consolatione sanetur: primum, quod posse accidere diu cogitavit, quae cogitatio una maxime molestias omnis extenuat et diluit; deinde, quod humana humane ferenda intellegit; postremo, quod videt malum nullum esse nisi culpam, culpam autem nullam esse, cum id, quod ab homine non potuerit praestari,
35 evenerit. nam revocatio illa, quam adfert, cum a contuendis nos malis avocat, nulla est: non est enim in nostra potestate fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio vel oblivio; lacerant, vexant, stimulos admovent, ignis adhibent, respirare non sinunt. et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est, qui quod a natura datum est auxilium extorqueas inveterati doloris? est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam adfert longinquitas et dies. iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. diceres aliquid et magno quidem philosopho dignum, si ea bona esse sentires, quae
17 36 essent homine dignissima. Pythagoras mihi si diceret aut Socrates aut Plato: 'quid iaces aut quid maeres aut cur succumbis cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit et pungere, non potuit certe viris frangere. magna vis est in virtutibus: eas excita, si forte dormiunt. iam tibi aderit princeps fortitudo, quae te animo tanto esse coget, ut omnia, quae possint homini evenire, contemnas et pro nihilo putes; aderit temperantia, quae est eadem moderatio, a me quidem paulo ante appellata frugalitas, quae te turpiter et nequiter facere nihil patietur. quid est autem nequius aut turpius ecfeminato viro? ne iustitia quidem sinet te ista facere, cui minimum esse videtur in hac causa loci, quae tamen ita dicet dupliciter esse te iniustum, cum et alienum adpetas, qui mortalis

natus condicionem postules inmortalium, et graviter feras
te, quod utendum acceperis, reddidisse. prudentiae vero 37
quid respondebis docenti virtutem sese esse contentam,
quo modo ad bene vivendum, sic etiam ad beate? quae
si extrinsecus religata pendeat et non et oriatur a se et
rursus ad se revertatur et omnia sua conplexa nihil
quaerat aliunde, non intellego cur aut verbis tam vehe-
menter ornanda aut re tanto opere expetenda videatur.'
ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor
te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque
facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo.
sed traducis cogitationes meas ad voluptates. quas? cor-
poris credo aut quae propter corpus vel recordatione vel
spe cogitentur. num quid est aliud? rectene interpretor
sententiam tuam? solent enim isti negare nos intellegere
quid dicat Epicurus. hoc dicit et hoc ille acriculus me 38
audiente Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, con-
tendere et magna voce dicere solebat, eum esse beatum,
qui praesentibus voluptatibus frueretur confideretque se
fruiturum aut in omni aut in magna parte vitae dolore
non interveniente aut, si interveniret, si summus foret,
futurum brevem, sin productior, plus habiturum iucundi
quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si
et ante perceptis bonis contentus esset *et* nec mortem
nec deos extimesceret. habes formam Epicuri vitae
beatae verbis Zenonis expressam, nihil ut possit ne-
gari. quid ergo? huiusne vitae propositio et cogitatio 18 39
aut Thyestem levare poterit aut Aeetam, de quo paulo
ante dixi, aut Telamonem pulsum patria exsulantem at-
que egentem? in quo haec admiratio fiebat:

hicine est ille Telamon, modo quem gloria ad caelum
extulit,

quem aspectabant, cuius ob os Graii ora obvertebant sua?
quod si cui, ut ait idem, 40

simul animus cum re concidit,

a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina
est, non ab his voluptariis. quam enim isti bonorum
copiam dicunt? fac sane esse summum bonum non dolere,
quamquam id non vocatur voluptas, sed non necesse est

nunc omnia: idne est, quo traducti luctum levemus? sit sane summum malum dolere: in eo igitur qui non est, si
41 malo careat, continuone fruitur summo bono? quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, cum os perfricuisti, soles dicere? sunt haec tua verba necne? in eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam, — fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere — dicis haec: 'nec equidem habeo quod intellegam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur, detrahens eas, quae auditu et cantibus, detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suavis motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. nec vero ita dici potest mentis laetitiam solam esse in bonis; laetantem enim mentem ita novi, spe eorum omnium, quae supra dixi, fore ut natura iis po-
42 tiens dolore careat.' atque haec quidem his verbis, quivis ut intellegat quam voluptatem norit Epicurus. deinde paulo infra 'saepe quaesivi' inquit 'ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanis fundere; nihil ab iis potui cognoscere: qui si virtutes ebullire volent et sapientias, nihil aliud dicent nisi eam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi.' quae sequuntur in eadem sententia sunt totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus.
43 ad hancine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem, et, si quem tuorum adflictum maerore videris, huic acipenserem potius quam aliquem Socraticum libellum dabis, hydrauli hortabere ut audiat voces potius quam Platonis, expones quae spectet florida et varia, fasciculum ad naris admovebis, incendes odores, sertis redimiri iubebis et rosa? si vero aliquid etiam —, tum plane luctum omnem absterseris.

19 44 Haec Epicuro confitenda sunt aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro vel totus liber potius abiciundus; est enim confertus voluptatibus. quaerendum igitur quem ad modum aegritudine privemus eum, qui ita dicat:

- - - pol mihi fortuna magis nunc defit quam genus.
namque regnum suppetebat mi, ut scias quanto e loco,
quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna accidat.

quid? huic calix mulsi inpingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eius modi? ecce tibi ex altera parte ab eodem poëta:

ex opibus summis opis egens, Hector, tuae.

huic subvenire debemus; quaerit enim auxilium:

quid petam praesidi aut exsequar, quove nunc
auxilio exsili aut fuga freta sim?
arce et urbe orba sum. quo accidam? quo adplicem?
cui nec arae patriae domi stant, fractae et disiectae
iacent,
fana flamma deflagrata, tosti alti stant parietes
deformati atque abiete crispa . . . . . .

scitis quae sequantur et illa in primis:

o pater, o patria, o Priami domus,
saeptum altisono cardine templum,
vidi ego te, adstante ope barbarica,
tectis caelatis, laqueatis,
auro, ebore instructam regifice.

o poëtam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. sentit omnia repentina et necopinata esse graviora. exaggeratis igitur regiis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit? 45

haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

praeclarum carmen! est enim et rebus et verbis et modis lugubre. eripiamus huic aegritudinem. quo modo? conlocemus in culcita plumea, psaltriam adducamus, hedychri incendamus scutellam, dulciculae potionis aliquid videamus et cibi: haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur; tu enim paulo ante ne intellegere quidem te alia ulla dicebas. revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum conveniret mihi cum Epicuro, si quid esset bonum conveniret. 46

Dicet aliquis: quid ergo? tu Epicurum existimas ista voluisse aut libidinosas eius fuisse sententias? ego vero minime; video enim ab eo dici multa severe, multa prae- 20

clare. itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus; quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit, ego tamen meminero quod videatur ei summum bonum. non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit quid diceret. 'saporem' inquit 'et corporum conplexum et ludos atque cantus et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur.' num fingo, num mentior? cupio refelli; quid enim laboro nisi ut veritas
47 in omni quaestione explicetur? at idem ait non crescere voluptatem dolore detracto summamque *esse* voluptatem nihil dolere. paucis verbis tria magna peccata. unum, quod secum ipse pugnat; modo enim ne suspicari quidem se quicquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem summam voluptatem esse dolore carere. potestne magis secum ipse pugnare? alterum peccatum, quod, cum in natura tria sint, unum gaudere, alterum dolere, tertium nec gaudere nec dolere, hic primum et tertium putat idem esse nec distinguit a non dolendo voluptatem. tertium peccatum commune cum quibusdam, quod cum virtus maxime expetatur eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a virtute
48 summum bonum separavit. 'at laudat saepe virtutem.' et quidem C. Gracchus, cum largitiones maximas fecisset et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. quid verba audiam, cum facta videam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat: is lege lata consularis ad frumentum accipiundum venerat. animum advertit Gracchus in contione Pisonem stantem; quaerit audiente populo Romano qui sibi constet, cum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. 'nolim' inquit 'mea bona, Gracche, tibi viritim dividere libeat, sed, si facias, partem petam.' parumne declaravit vir gravis et sapiens lege Sempronia patrimonium publicum dissupari? lege
49 orationes Gracchi: patronum aerarii esse dices. negat Epicurus iucunde posse vivi nisi cum virtute vivatur, negat ullam in sapientem vim esse fortunae, tenuem victum antefert copioso, negat ullum esse tempus quo sapiens non beatus sit: omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. 'non istam dicit voluptatem.' dicat quamlibet: nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars

insit. age, si voluptatem non intellegimus, ne dolorem quidem? nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis. sed queruntur 21
quidam Epicurei, viri optimi — nam nullum genus est 50
minus malitiosum —, me studiose dicere contra Epicurum. ita credo de honore aut de dignitate contendimus. mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore; mihi in virtute, illi in voluptate. et illi pugnant et quidem vicinorum fidem inplorant; multi autem sunt qui statim convolent: ego sum is, qui dicam me non laborare, actum habiturum quod egerint. quid enim? de 51
bello Punico agitur? de quo ipso cum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio umquam fuit. hi nimis iracunde agunt, praesertim cum ab iis non sane animosa defendatur sententia, pro qua non in senatu, non in contione, non apud exercitum neque ad censores dicere audeant. sed cum istis alias, et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam, verum dicentibus facile cedam: tantum admonebo, si maxime verum sit ad corpus omnia referre sapientem sive, ut honestius dicam, nihil facere nisi quod expediat, sive omnia referre ad utilitatem suam, quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

Cyrenaicorum restat sententia, qui tum aegritudinem 22
censent exsistere, si necopinato quid evenerit. est id quidem magnum, ut supra dixi; etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius; sed non sunt in hoc omnia: quamquam hostium repens adventus magis aliquanto conturbat quam exspectatus et maris subita tempestas quam ante provisa terret navigantis vehementius, et eius modi sunt pleraque. sed, cum diligenter necopinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias nisi omnia videri subita maiora, et quidem ob duas causas, primum quod quanta sint quae accidunt considerandi spatium non datur, deinde, cum videtur praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit. quod ita 53
esse dies declarat, quae procedens ita mitigat, ut isdem malis manentibus non modo leniatur aegritudo, sed in

plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae servierunt, Macedones rege Perse capto; vidi etiam in Peloponneso, cum essem adulescens, quosdam Corinthios: hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare 'haec omnia vidi', sed iam decantaverant fortasse. eo enim erant voltu, oratione, omni reliquo motu et statu, ut eos Argivos aut Sicyonios diceres, magisque me moverant Corinthi subito aspectae parietinae quam ipsos Corinthios, quorum animis diuturna cogitatio callum ve-
54 tustatis obduxerat. legimus librum Clitomachi, quem ille eversa Karthagine misit consolandi causa ad captivos civis suos: in eo est disputatio scripta Carneadis, quam se ait in commentarium rettulisse. cum ita positum esset, videri fore in aegritudine sapientem patria capta, quae Carneades contra dixerit scripta sunt. tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta *in* inveterata ne desideratur quidem, nec, si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, volneribus mederetur, sed cicatricibus; sensim enim et pedetemptim progrediens extenuatur dolor, non quo ipsa res immutari soleat aut possit, sed id, quod ratio debuerat, usus docet,
23 minora esse ea, quae sint visa maiora. quid ergo opus
55 est, dicet aliquis, ratione aut omnino consolatione illa, qua solemus uti, cum levare dolorem maerentium volumus? hoc enim fere tum habemus in promptu, nihil oportere inopinatum videri. at qui tolerabilius feret incommodum qui cognoverit necesse esse homini tale aliquid accidere? haec enim oratio de ipsa summa mali nihil detrahit, tantum modo adfert, nihil evenisse quod non opinandum fuisset. neque tamen genus id orationis in consolando non valet, sed [id] haud sciam an plurimum. ergo ista necopinata non habent tantam vim, ut aegritudo ex iis omnis oriatur; feriunt enim fortasse gravius, non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora videantur; quia recentia sunt, maiora videntur, non quia repentina.

56 Duplex est igitur ratio veri reperiendi, non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur; nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit quaerimus, ut de paupertate non numquam, cuius onus disputando

levamus, docentes quam parva et quam pauca sint quae natura desideret, aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud:

saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

cum enim paupertatis una eademque sit vis, quidnam dici potest quam ob rem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? huic igitur alteri generi similis 57
est ea ratio consolandi, quae docet humana esse quae acciderint; non enim id solum continet ea disputatio, ut cognitionem adferat generis humani, sed significat tolerabilia esse quae et tulerint et ferant ceteri. de paupertate 24
agitur: multi patientes pauperes commemorantur; de contemnendo honore: multi inhonorati proferuntur et quidem propter id ipsum beatiores, eorumque, qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur, nec siletur illud potentissimi regis anapaestum, qui laudat senem et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem perventurus. similiter commemorandis exemplis orbitates quo- 58
que liberum praedicantur eorumque, qui gravius ferunt, luctus aliorum exemplis leniuntur; sic perpessio ceterorum facit ut ea, quae acciderint, multo minora quam quanta sint existimata videantur. ita fit sensim, cogitantibus ut, quantum sit ementita opinio, adpareat. atque hoc idem et Telamo ille declarat:

ego cum genui . . .

et Theseus:

futuras mecum commentabar miserias,

et Anaxagoras: 'sciebam me genuisse mortalem.' hi enim omnes diu cogitantes de rebus humanis intellegebant eas nequaquam pro opinione volgi esse extimescendas. et mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies, nisi quod ratio quaedam sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo, quod rem continet, illud malum, quod opinatum sit esse maxumum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga 59
maior sit, non, ut illi putant, ut, cum duobus pares casus evenerint, is modo aegritudine adficiatur, cui ille neco-

pinato casus evenerit. itaque dicuntur non nulli in maerore, cum de hac communi hominum condicione audivissent, ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum
25 esse posset expers mali, gravius etiam tulisse. quocirca Carneades, ut video nostrum scribere Antiochum, reprehendere Chrysippum solebat laudantem Euripideum carmen illud:

mortalis nemo est, quem non attingat dolor
morbusque; multis sunt humandi liberi,
rursum creandi, morsque est finita omnibus,
quae generi humano angorem nequiquam adferunt.
reddenda terrae est terra, tum vita omnibus
metenda, ut fruges: sic iubet necessitas.

60 negabat genus hoc orationis quicquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere; id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus; nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malevolos consolandos esse accommodatam. mihi vero longe videtur secus; nam et necessitas ferendae condicionis humanae quasi cum deo pugnare prohibet admonetque esse hominem, quae cogitatio magno opere luctum levat, et enumeratio exemplorum non, ut animum malevolorum oblectet, adfertur, sed ut ille, qui maeret, ferundum sibi id censeat, quod videat
61 multos moderate et tranquille tulisse. omnibus enim modis fulciendi sunt qui ruunt nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis; ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus quasi solutionem totius hominis appellatam putat: quae tota poterit evelli explicata, ut principio dixi, causa aegritudinis; est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urguentis mali. itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni et acta aetas honeste ac splendide tantam adfert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non attingat [aegritudo] aut perleviter pungat animi dolor.

26 62 Sed ad hanc opinionem magni mali cum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium pertinere ferre illud aegre, quod acciderit, tum denique efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio. ex hac opi-

nione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi: pedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus,

scindens dolore identidem intonsam comam,

in quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio maeror levaretur. sed haec omnia faciunt opinantes ita fieri oportere. itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolavisset; at quam rhetorice, quam copiose, quas sententias conligit, quae verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intellegas. quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnis bonos interitu suorum quam gravissime maerere oportere. ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte, 63

qui miser in campis maerens errabat Aleïs,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

et Nioba fingitur lapidea, propter aeternum credo in luctu silentium; Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quandam et rabiem fingi in canem esse conversam. sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

cupido cepit miseram nunc me proloqui
caelo atque terrae Medeai miserias.

haec omnia recta, vera, debita putantes faciunt in dolore, maximeque declarat hoc quasi officii iudicio fieri, quod, si qui forte, cum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint; pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est aut dictum, plorare cogunt. quid? ipsa remissio luctus cum est consecuta intellectumque est nihil profici maerendo, nonne res declarat fuisse totum illud voluntarium? quid ille Terentianus ipse se poeniens, id est ἑαυτὸν τιμωρούμενος? 27 64 65

decrevi tantisper me minus iniuriae,
Chremes, meo gnato facere, dum fiam miser.

hic decernit ut miser sit. num quis igitur quicquam decernit invitus?

malo quidem me quovis dignum deputem.

malo se dignum deputat, nisi miser sit. vides ergo opinionis esse, non naturae malum. quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum cotidianae neces interitusque multorum sedationem maerendi adferunt, apud quem ita dicitur:

namque nimis multos atque omni luce cadentis
cernimus, ut nemo possit maerore vacare.
quo magis est aequum tumulis mandare peremptos
firmo animo et luctum lacrimis finire diurnis.

66 ergo in potestate est abicere dolorem, cum velis, tempori servientem. an est ullum tempus, quoniam quidem res in nostra potestate est, cui non ponendae curae [aegritudinis] causa serviamus? constabat eos, qui concidentem volneribus Cn. Pompeium vidissent, cum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil aliud tum egisse nisi ut remiges hortarentur et ut salutem adipiscerentur fuga, postea quam Tyrum venissent, tum adflictari lamentarique coepisse. timor igitur ab his aegritudinem potuit repellere, ratio ab sapienti viro non poterit?

28 Quid est autem quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam cum est intellectum nil profici et frustra esse susceptum? si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest; voluntate igitur et iudicio suscipi aegritudinem

67 confitendum est. idque indicatur eorum patientia, qui cum multa sint saepe perpessi, facilius ferunt quicquid accidit, obduruisseque iam sese contra fortunam arbitrantur, ut ille apud Euripidem:

si mihi nunc tristis primum inluxisset dies
nec tam aerumnoso navigavissem salo,
esset dolendi causa, ut iniecto eculei
freno repente tactu exagitantur novo;
sed iam subactus miseriis obtorpui.

defetigatio igitur miseriarum aegritudines cum faciat leniores, intellegi necesse est non rem ipsam [causam

atque] fontem esse maeroris. philosophi summi neque- 68
dum tamen sapientiam consecuti nonne intellegunt in summo se malo esse? sunt enim insipientes, neque insipientia ullum maius malum est; neque tamen lugent. quid ita? quia huic generi malorum non adfingitur illa opinio, rectum esse et aequum et ad officium pertinere aegre ferre, quod sapiens non sis, quod idem adfingimus huic aegritudini, in qua luctus inest, quae omnium maxuma est. itaque Aristoteles veteres philosophos accu- 69
sans, qui existimavissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse, sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset: quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse ut omnibus perfectis artibus omni doctrina hominum vita erudiretur. querebatur igitur se tum, cum illa videre coepisset, exstingui. quid? ex ceteris philosophis nonne optumus et gravissimus quisque confitetur multa se ignorare et multa sibi etiam atque etiam esse discenda? neque tamen, cum se in me- 70
dia stultitia, qua nihil est peius, haerere intellegant, aegritudine premuntur; nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. quid, qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maxumus efferens filium consularem, qualis L. Paulus duobus paucis diebus amissis filiis, qualis M. Cato praetore designato mortuo filio, quales reliqui, quos in Consolatione conlegimus. quid hos aliud placavit nisi 71
quod luctum et maerorem esse non putabant viri? ergo id, quod alii rectum opinantes aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes aegritudinem reppulerunt: ex quo intellegitur non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

Contra dicuntur haec: quis tam demens, ut sua vo- 29
luntate maereat? natura adfert dolorem, cui quidem Crantor, inquiunt, vester cedendum putat; premit enim atque instat nec resisti potest. itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte con-

solatus esset, is cum audivisset de suo, fractus est; de cuius commutata mente sic dicitur:

nec vero tanta praeditus sapientia
quisquam est, qui aliorum aerumnam dictis adlevans
non idem, cum fortuna mutata impetum
convertat, clade subita frangatur sua,
ut illa ad alios dicta et praecepta excidant.

haec cum disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse: ii tamen fatentur graviores aegritudines suscipi, quam natura cogat. quae est igitur amentia? ut nos quoque idem ab illis requiramus.

72 Sed plures sunt causae suscipiendi doloris. primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario; deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. accedit superstitio muliebris quaedam; existumant enim dis inmortalibus se facilius satis facturos, si eorum plaga perculsi adflictos se et stratos esse fateantur. sed haec inter se quam repugnent plerique non vident. laudant enim eos, qui aequo animo moriantur; qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos: quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet, ut quisquam
73 plus alterum diligat quam se. praeclarum illud est et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque ac nosmet ipsos amemus; ut vero plus, fieri nullo pacto potest. ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus quam se, ego illum plus quam me; perturbatio vitae, si ita sit, atque officio-
30 rum omnium consequatur. sed de hoc alias: nunc illud satis est, non attribuere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus quam ipsi velint, si sentiant, plus certe quam nosmet ipsos diligamus.

Nam quod aiunt plerosque consolationibus nihil levari adiunguntque consolatores ipsos confiteri se miseros, cum ad eos impetum suum *fortuna* converterit, utrumque dissolvitur; sunt enim ista non naturae vitia, sed culpae; stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. nam et qui non levantur ipsi *se* ad miseriam invitant et qui suos casus aliter ferunt, atque ut auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt vitiosiores quam fere plerique, qui avari avaros,

gloriae cupidos gloriosi reprehendunt; est enim proprium stultitiae aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. sed 74
nimirum hoc maxumum est experimentum, cum constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. nam si et eadem res est et idem est homo, qui potest quicquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quicquam est mutatum neque de eo, qui dolet? cogitatio igitur diuturna nihil esse in re mali dolori medetur, non ipsa diuturnitas. hic mihi adferunt mediocritates, quae si natu- 31
rales sunt, quid opus est consolatione? natura enim ipsa terminabit modum; sin opinabiles, opinio tota tollatur. satis dictum esse arbitror aegritudinem esse opinionem mali praesentis, in qua opinione illud insit, ut aegritudinem suscipere oporteat. additur ad hanc definitionem 75
a Zenone recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens; hoc autem verbum sic interpretantur, ut non tantum illud recens esse velint, quod paulo ante acciderit, sed, quam diu in illo opinato malo vis quaedam insit, ut vigeat et habeat quandam viriditatem, tam diu appelletur recens; ut Artemisia illa, Mausoli Cariae regis uxor, quae nobile illud Halicarnasi fecit sepulchrum, quam diu vixit, vixit in luctu, eodemque etiam confecta contabuit: huic erat illa opinio cotidie recens, quae tum denique non appellatur recens, cum vetustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudinem funditus aut sedare aut detrahere quam plurumum aut supprimere nec pati manare longius aut ad alia traducere. sunt qui unum officium consolantis putent, 76
docere malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet; sunt qui non magnum malum, ut Peripatetici; sunt qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus; sunt qui satis putent ostendere nihil inopinati accidisse, *ut Cyrenaici.* Chrysippus autem caput esse censet in consolando detrahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet iusto atque debito. sunt etiam qui haec omnia genera consolandi conligant — alius enim alio modo movetur —, ut fere nos in Consolatione omnia in consolationem unam coniecimus; erat enim in tumore animus et omnis in eo temptabatur curatio. sed sumendum tempus est non

minus in animorum morbis quam in corporum, ut Prometheus ille Aeschyli, cui cum dictum esset

atqui, Prometheu, te hoc tenere existimo,
mederi posse rationem iracundiae,

respondit:

si quidem qui tempestivam medicinam admovens
non adgravescens volnus inlidat manu.

32 77 Erit igitur in consolationibus prima medicina docere aut nullum malum esse aut admodum parvum; altera et de communi condicione vitae et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum; tertia summam esse stultitiam frustra confici maerore, cum intellegas nihil posse profici. nam Cleanthes quidem sapientem consolatur, qui consolatione non eget; nihil enim esse malum quod turpe non sit, si lugenti persuaseris, non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris; alienum autem tempus docendi. et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum [Cleanthes] ipse fatebatur: quid enim dicemus, cum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse nec quicquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemvis baiolum interesse, cum se Alcibiades adflictaret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret, quid dicemus, Cleanthe? num in illa re, quae aegritudine Alcibiadem adficiebat, mali 78 nihil fuisse? quid? illa Lyconis qualia sunt? qui aegritudinem extenuans parvis ait eam rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? ad Epicuri consolationem satis est ante 33 79 dictum. Ne illa quidem firmissima consolatio est, quamquam et usitata est et saepe prodest: 'non tibi hoc soli.' prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus; sunt enim qui respuant, sed refert quo modo adhibeatur. ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo adfectus sit, praedicandum est. Chrysippi ad veritatem firmissima est, ad tempus aegritudinis difficilis: magnum opus est probare maerenti illum suo iudicio et, quod se ita putet oportere

facere, maerere. nimirum igitur, ut in causis non semper utimur eodem statu — sic enim appellamus controversiarum genera —, sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus, sic in aegritudine lenienda quam quisque curationem recipere possit videndum est.

Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te propositum, aberravit oratio. tu enim de sapiente quaesieras, cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine, aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia vixque adpareat, qui nihil opinione adfingat adsumatque ad aegritudinem, nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciari luctuque confici, quo pravius nihil esse possit. edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, cum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quid esset malum nisi quod idem dici turpe posset, tamen ut videremus, quicquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio et opinionis errore contractum. tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maxumum, ut eo sublato reliquorum remedia ne magno opere quaerenda arbitraremur. sunt enim certa quae de paupertate, certa quae de vita inhonorata et ingloria dici soleant; separatim certae scholae sunt de exsilio, de interitu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate, de omni casu, in quo nomen poni solet calamitatis. haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt; opus enim quaerunt; quamquam plenae disputationes delectationis sunt. et tamen ut medici toto corpore curando minimae etiam parti, si condoluit, medentur, sic philosophia cum universam aegritudinem sustulit, *sustulit* etiam, si quis error alicunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum obfudit exsilium aut eorum, quae modo dixi, si quid exstitit; etsi singularum rerum sunt propriae consolationes, de quibus audies tu quidem, cum voles. sed ad eundem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, cum id decreverimus ita fieri oportere.

80 81 82 83 84

83 hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo erit sublata illa maerens, morsus tamen et contractiunculae quaedam animi relinquentur. hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit grave, taetrum, funestum, quod cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habitare nullo modo possit. at quae stirpes sunt aegritudinis, quam multae, quam amarae! quae ipso trunco everso omnes eligendae sunt et, si necesse erit, singulis disputationibus; superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium. sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina; nam et invidere aegritudinis est et aemulari et obtrectare et misereri et angi, lugere, maerere, aerumna adfici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, ad-
84 flictari, desperare. haec omnia definiunt Stoici, eaque verba, quae dixi, singularum rerum sunt, non, ut videntur, easdem res significant, sed aliquid differunt, quod alio loco fortasse tractabimus. haec sunt illae fibrae stirpium, quas initio dixi, persequendae et omnes eligendae, ne umquam ulla possit exsistere. magnum opus et difficile, quis negat? quid autem praeclarum non idem arduum? sed tamen id se effecturam philosophia profitetur, nos modo curationem eius recipiamus. verum haec quidem hactenus: cetera quotienscumque voletis et hoc loco et aliis parata vobis erunt.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

Cicero de severa vitae disciplina apud priscos Romanos usitata praefatus auditoris sententiam refellere adgreditur, 'omni perturbatione posse sapientem vacare' negantis. Primo adfert perturbationis definitionem Stoicam et quattuor eius genera. Perturbationem Zeno Stoicorum princeps dixerat aversam a recta ratione naturaeque incongruam animi commotionem. (Diog. Laërt. VII, 63.) Partes autem perturbationum duae ex bonis opinatis memorantur, laetitia et libido, duae ex malorum errore, aegritudo et metus, hisque singulis perturbationibus suae partes subiciuntur (cap. 4—9). Deinde quo modo ipsa perturbatio ab aegrotatione seu morbo differat et quae sit in hoc genere animi et corporis similitudo ostenditur (cap. 10—14). Tum secundum institutam quaestionem brevis subicitur demonstratio, perturbationem cum sapientia consistere non posse, longa autem disputatio contra Peripateticos, qui perturbationes necessarias esse, naturales utilesque contendunt, nec tollendas sapienti et exstirpandas, sed coërcendas et moderandas statuunt (cap. 15—26). Hanc excipit expositio de perturbationum curatione, eaque diversa pro diversa perturbationum natura. In quattuor autem perturbationibus illis sedandis est ea distincta ratio: primum utrum ad universam perturbationem, tamquam aegritudinem, laetitiam, an ad singulas, id est, formas generibus subiectas, adhibeatur, deinde utrum mali bonive opinio an ipsa omnino perturbatio tollatur. Sed certam et propriam sanationem esse, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quicquam aut naturale aut necessarium. Alteram autem rationem, quae simul opinionem boni aut mali tollat, esse illam quidem utiliorem, sed raro proficere neque esse ad volgus adhibendam. Esse etiam ubi adhiberi plane non possit, quod res, quae perturbet animum, vere sit bona aut mala, tamquam si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis (cap. 27. 28). Reliqua disputatio quo modo quattuor ista genera tollenda sint docet (cap. 29—38).

1 Cum multis locis nostrorum hominum ingenia virtu-
1 tesque, Brute, soleo mirari, tum maxime in iis studiis, quae sero admodum expetita in hanc civitatem e Graecia transtulerunt: nam cum a primo urbis ortu regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque discriptio, tota res militaris divinitus esset constituta, tum progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est dominatu regio re publica liberata. nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione civitatis loquamur: aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt maximeque
2 in iis sex libris, quos de re publica scripsimus; hoc autem loco consideranti mihi studia doctrinae multa sane occurrunt cur ea quoque arcessita aliunde neque solum expetita, sed etiam conservata et culta videantur. erat enim illis paene in conspectu praestanti sapientiae nobilitate Pythagoras, qui fuit in Italia temporibus isdem, quibus L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobilitatis tuae; Pythagorae autem doctrina cum longe lateque flueret, permanavisse mihi videtur in hanc civitatem, idque cum coniectura probabile est, tum quibusdam etiam vestigiis indicatur. quis enim est qui putet, cum floreret in Italia Graecia potentissimis et maximis urbibus, ea quae magna dicta est, in iisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissimas voces auris
3 clausas fuisse? quin etiam arbitror propter Pythagoreorum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus existimatum: nam cum Pythagorae disciplinam et instituta cognoscerent regisque eius aequitatem et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui sapientia excelleret, Pythagorae auditorem crediderunt
2 fuisse. et de coniectura quidem hactenus; vestigia autem Pythagoreorum quamquam multa conligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore: nam cum carminibus soliti illi esse dicantur et praecepta quaedam occultius tradere et mentes suas a cogitationum intentione cantu fidibusque ad tranquillita-

tem traducere, gravissumus auctor in Originibus dixit Cato morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps qui accubarent canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes: ex quo perspicuum est et cantus tum fuisse descriptos vocum sonis et carmina. quam- 4
quam id quidem etiam duodecim tabulae declarant, condi iam tum solitum esse carmen, quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam, lege sanxerunt. nec vero illud non eruditorum temporum argumentum est, quod et deorum pulvinaribus et epulis magistratuum fides praecinunt, quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. mihi quidem etiam Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum videtur. multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis, quae praetereo, ne ea, quae repperisse ipsi putamur, aliunde didicisse videamur.

Sed ut ad propositum redeat oratio, quam brevi tem- 5
pore quot et quanti poëtae, qui autem oratores exstiterunt! facile ut adpareat nostros omnia consequi potuisse, simul ut velle coepissent. sed de ceteris studiis alio loco 3
et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus: sapientiae studium vetus id quidem in nostris, sed tamen ante Laelii aetatem et Scipionis non reperio quos appellare possim nominatim; quibus adulescentibus Stoicum Diogenem et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos, qui cum rei publicae nullam umquam partem attigissent essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis essent excitati neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus temporibus illis fuissent studia doctrinae. qui cum cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum, hanc amplissimam omnium artium, bene vivendi disciplinam, vita magis quam litteris persecuti sunt. itaque illius verae elegantisque 6
philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc permansit et idem alio modo dicentibus Stoicis, cum Academici eorum controversias disceptarent, nulla fere sunt aut pauca admodum Latina monumenta sive propter magnitudinem rerum occupationemque hominum, sive etiam quod inperitis ea probari posse non arbitrabantur:

cum interim illis silentibus C. Amafinius exstitit dicens, cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eam potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis, sive quod invitabantur inlecebris blandis voluptatis, sive etiam, quia nihil erat prolatum melius, illud, quod erat,
7 tenebant. post Amafinium autem multi eiusdem aemuli rationis multa cum scripsissent, Italiam totam occupaverunt, quodque maxumum argumentum est non dici illa subtiliter, quod et tam facile ediscantur et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant.
4 sed defendat quod quisque sentit; sunt enim iudicia libera: nos institutum tenebimus nullisque unius disciplinae legibus adstricti, quibus in philosophia necessario pareamus, quid sit in quaque re maxime probabile semper requiremus; quod cum saepe alias, tum nuper in Tusculano studiose egimus. itaque expositis tridui disputationibus quartus dies hoc libro concluditur; ut enim in inferiorem ambulationem descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus, acta res est sic.

8 *M.* Dicat, si quis volt, qua de re disputari velit. *A.* Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare. *M.* Aegritudine quidem hesterna disputatione videbatur, nisi forte temporis causa nobis adsentiebare. *A.* Minime vero; nam mihi egregie probata est oratio tua. *M.* Non igitur existimas cadere in sapientem aegritudinem? *A.* Prorsus non arbitror. *M.* Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. quid enim? metusne conturbet? at earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo; sublata igitur aegritudine sublatus est metus. restant duae perturbationes, laetitia gestiens et libido: quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapien-
9 tis. *A.* Sic prorsus intellego. *M.* Utrum igitur mavis? statimne nos vela facere an quasi e portu egredientis paululum remigare? *A.* Quidnam est istuc? non enim
5 intellego. *M.* Quia Chrysippus et Stoici, cum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in his partiendis et definiendis occupati sunt, illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis nec eos turbulentos esse patiantur; Peripatetici autem ad placandos animos

multa adferunt, spinas partiendi et definiendi praetermittunt: quaerebam igitur utrum panderem vela orationis statim an eam ante paululum dialecticorum remis propellerem. *A.* Isto modo vero; erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius. *M.* Est id quidem rectius, 10
sed post requires, si quid fuerit obscurius. *A.* Faciam equidem: tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius quam dicuntur a Graecis. *M.* Enitar equidem, sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquid effugerit. quoniam, quae Graeci πάθη vocant, nobis perturbationes appellari magis placet quam morbos, in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, dein Platonis discriptionem sequar, qui animum in duas partis dividunt, alteram rationis participem [faciunt], alteram expertem: in participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam, in illa altera motus turbidos cum irae tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. sit igitur hic fons; uta- 11
mur tamen in his perturbationibus describendis Stoicorum definitionibus et partitionibus, qui mihi videntur in hac quaestione versari acutissime. est igitur Zenonis haec 6
definitio, ut perturbatio sit, quod πάθος ille dicit, aversa a recta ratione contra naturam animi commotio. quidam brevius, perturbationem esse adpetitum vehementiorem, sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. partis autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci et ex duobus opinatis malis, ita esse quattuor: ex bonis libidinem et laetitiam, ut sit laetitia praesentium bonorum, libido futurorum, ex malis metum et aegritudinem nasci censent, metum futuris, aegritudinem praesentibus; quae enim venientia metuuntur, eadem adficiunt aegritudine instantia. laetitia autem et libido in bonorum opinione versantur, 12
cum libido ad id, quod videtur bonum, inlecta et inflammata rapiatur, laetitia ut adepta iam aliquid concupitum ecferatur et gestiat: natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur fugiuntque contraria; quam ob rem simul obiecta species est cuiuspiam, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. id cum constanter prudenterque fit, eius modi adpetitionem Stoici

βούλησιν appellant, nos appellemus voluntatem. eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. quae autem *a* ratione aversa incitata est vehementius, ea libido est vel cupiditas effrenata, quae in omnibus stultis invenitur.
13 itemque cum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit: nam cum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud gaudium dicitur; cum autem inaniter et effuse animus exsultat, tum illa laetitia gestiens vel nimia dici potest, quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. quoniamque, ut bona natura adpetimus, sic a malis natura declinamus, quae declinatio cum ratione fiet, cautio appelletur eaque intellegatur in solo esse sapiente; quae autem sine ratione et cum exanimatione humili atque fracta, nominetur metus: est igi-
14 tur metus *a* ratione aversa cautio. praesentis autem mali sapientis adfectio nulla est; stultorum aegritudo est, eaque adficiuntur in malis opinatis animosque demittunt et contrahunt rationi non obtemperantes. itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi adversante ratione contractio. sic quattuor perturbationes sunt, tres constantiae, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

7 Sed omnis perturbationes iudicio censent fieri et opinione; itaque eas definiunt pressius, ut intellegatur non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. est ergo aegritudo opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur; laetitia opinio recens boni praesentis, in quo ecferri rectum esse videatur; metus opinio inpendentis mali, quod intolerabile esse videatur; lubido opinio venturi boni,
15 quod sit ex usu iam praesens esse atque adesse. sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus, ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat, metus recessum quendam animi et fugam, laetitia profusam hilaritatem, lubido effrenatam adpetentiam. opinationem autem, quam in omnis definitiones superiores inclusimus,
16 volunt esse inbecillam adsensionem. sed singulis per-

turbationibus partes eiusdem generis plures subiciuntur, ut aegritudini invidentia — utendum est enim docendi causa verbo minus usitato, quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur —, aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, adflictatio, desperatio et si quae sunt de genere eodem. sub metum autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido; voluptati malevolentia [laetans malo alieno], delectatio, iactatio et similia; lubidini ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium et cetera eius modi.

Haec autem definiunt hoc modo: invidentiam esse 8
dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res se- 17
cundas, quae nihil noceant invidenti; nam si qui doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dicatur invidere, ut si Hectori Agamemno; qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat his frui, is invideat profecto. aemulatio autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude et in vitio nomen hoc sit; nam et imitatio virtutis aemulatio dicitur — sed ea nihil hoc loco utimur; est enim laudis —, et est aemulatio aegritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat. obtrectatio autem est, ea quam intellegi *ζηλοτυπίαν* 18
volo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiverit. misericordia est aegritudo ex miseria alterius iniuria laborantis; nemo enim parricidae aut proditoris supplicio misericordia commovetur; angor aegritudo premens, luctus aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo, maeror aegritudo flebilis, aerumna aegritudo laboriosa, dolor aegritudo crucians, lamentatio aegritudo cum eiulatu, sollicitudo aegritudo cum cogitatione, molestia aegritudo permanens, adflictatio aegritudo cum vexatione corporis, desperatio aegritudo sine ulla rerum exspectatione meliorum. Quae autem subiecta 19
sunt sub metum, ea sic definiunt: pigritiam metum consequentis laboris, *pudorem metum sanguinem diffundentem*, terrorem metum concutientem, ex quo fit ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus consequatur, timorem metum mali adpropinquantis, pa-

vorem metum mentem loco moventem; ex quo illud Ennii:

tum pavor sapientiam omnem mi exanimato expectorat;

exanimationem metum subsequentem et quasi comitem pavoris, conturbationem metum excutientem cogitata,
9 formidinem metum permanentem. Voluptatis autem
20 partis hoc modo describunt, ut malevolentia sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo, delectatio voluptas suavitate auditus animum deleniens, et qualis est haec aurium, tales sunt et oculorum et tactionum et odorationum et saporum, quae sunt omnes unius generis ad perfundendum animum tamquam inliquefactae voluptates; iactatio est voluptas gestiens et se
21 efferens insolentius. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic definiunt, ut ira sit libido poeniendi eius, qui videatur laesisse iniuria, excandescentia autem sit ira nascens et modo exsistens, quae θύμωσις Graece dicitur, odium ira inveterata, inimicitia ira ulciscendi tempus observans, discordia ira acerbior intimo animo et corde concepta, indigentia libido inexplebilis, desiderium libido eius, qui nondum adsit, videndi. distinguunt illud etiam, ut libido sit earum rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam, quae κατηγορήματα dialectici appellant, ut habere divitias, capere honores, indigentia rerum ipsarum, ut honorum, ut pecuniae.

22 Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt intemperantiam, quae est a tota mente [a recta ratione] defectio sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo adpetitiones animi nec regi nec contineri queant. quem ad modum igitur temperantia sedat adpetitiones et efficit ut eae rectae rationi pareant conservatque considerata iudicia mentis, sic huic inimica intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat; itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes
10 23 gignuntur ex ea. quem ad modum, cum sanguis corruptus est aut pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic pravarum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliat animum morbisque perturbat. ex perturbationibus autem

primum morbi conficiuntur, quae vocant illi *νοσήματα*, eaque, quae sunt eis morbis contraria, quae habent ad res certas vitiosam offensionem atque fastidium, deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis *ἀῤῥωστήματα*, hisque item oppositae contrariae offensiones. hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo: qua oratione praetermissa minime necessaria ea, quae rem continent, pertractemus. intellegatur igitur 24
perturbationem iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide in motu esse semper; cum autem hic fervor concitatioque animi inveteraverit et tamquam in venis medullisque insederit, tum exsistit et morbus et aegrotatio et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae.

Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re 11
quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et ex laetitia: nam cum est concupita pecunia nec adhibita continuo ratio quasi quaedam Socratica medicina, quae sanaret eam cupiditatem, permanat in venas et inhaeret in visceribus illud malum exsistitque morbus et aegrotatio, quae evelli inveterata non possunt, eique morbo nomen est avaritia; similiterque ceteri morbi, ut gloriae 25
cupiditas, ut mulierositas, ut ita appellem eam, quae Graece *φιλογυνία* dicitur, ceterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur. quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu, ut odium mulierum, quale in *μισογύνῳ* Atilii est, ut in hominum universum genus, quod accepimus de Timone, qui *μισάνθρωπος* appellatur, ut inhospitalitas est: quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et oderunt. definiunt autem animi aegrotationem opinatio- 26
nem vehementem de re non expetenda, tamquam valde expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam; quod autem nascitur ex offensione ita definiunt, opinionem vehementem de re non fugienda inhaerentem et penitus insitam tamquam fugienda: haec autem opinatio est iudicatio se scire quod nesciat. aegrotationi autem talia quaedam subiecta sunt: avaritia, ambitio, mulierositas, pervicacia, ligurritio, vinulentia, cuppedia et si qua similia. est au-

tem avaritia opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda sit, inhaerens et penitus insita, similisque est
27 eiusdem generis definitio reliquarum. offensionum autem definitiones sunt eius modi, ut inhospitalitas sit opinio vehemens valde fugiendum esse hospitem eaque inhaerens et penitus insita, similiterque definitur et mulierum odium, ut Hippolyti, et, ut Timonis, generis humani.

12 Atque ut ad valetudinis similitudinem veniamus eaque conlatione utamur aliquando, sed parcius, quam solent Stoici, ut sunt alii ad alios morbos procliviores, itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia iam sint, sed quia saepe, sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem: ex quo in aliis anxietas, unde anxii, in aliis iracundia dicitur, quae ab ira differt, estque aliud iracundum esse, aliud iratum, ut differt anxietas ab angore; neque enim omnes anxii, qui anguntur aliquando, nec, qui anxii, semper anguntur, ut inter ebrietatem et ebriositatem interest, aliudque est
28 amatorem esse, aliud amantem. atque haec aliorum ad alios morbos proclivitas late patet; nam pertinet ad omnis perturbationes: in multis etiam vitiis adparet, sed nomen res non habet. ergo et invidi et malevoli [et lividi] et timidi et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper ferantur. haec igitur proclivitas ad suum quodque genus a similitudine corporis aegrotatio dicatur, dum ea intellegatur ad aegrotandum proclivitas. sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, facilitas nominetur, in malis proclivitas, ut significet lapsionem, in neutris habeat superius nomen.

13 29 Quo modo autem in corpore est morbus, est aegrotatio, est vitium, sic in animo. morbum appellant totius corporis corruptionem, aegrotationem morbum cum inbecillitate, vitium, cum partes corporis inter se dissident, ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. itaque illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius valetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur; vitium autem integra valetudine ipsum ex se cernitur. sed in animo tantum modo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seiungere; vitiositas autem est habitus aut adfectio in tota vita inconstans et a se ipsa dissentiens.

ita fit ut in altera corruptione opinionum morbus efficiatur et aegrotatio, in altera inconstantia et repugnantia; non enim omne vitium paris habet dissensiones, ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, adfectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta nec prava. morbi autem et aegrotationes partes sunt vitiositatis, sed perturbationes sintne eiusdem partes quaestio est: vitia enim adfectiones sunt manentes, perturba- 30
tiones autem moventes, ut non possint adfectionum manentium partes esse. atque ut in malis attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis; sunt enim in corpore praecipua, valetudo, pulchritudo, vires, firmitas, velocitas; sunt item in animo. *ut* enim corporis temperatio, cum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas, sic animi dicitur, cum eius iudicia opinionesque concordant, eaque animi est virtus, quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis et eam subsequentem nec habentem ullam speciem suam, sed, sive hoc sive illud sit, in solo esse sapiente. est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, cum curatione medicorum conturbatio mentis aufertur: et ut corporis est quaedam 31
apta figura membrorum cum coloris quadam suavitate eaque dicitur pulchritudo, sic in animo opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia cum firmitate quadam et stabilitate virtutem subsequens aut virtutis vim ipsam continens pulchritudo vocatur. itemque viribus corporis et nervis et efficacitati similes similibus quoque verbis animi vires nominantur. velocitas autem corporis celeritas appellatur, quae eadem ingenii etiam laus habetur propter animi multarum rerum brevi tempore percursionem.

Illud animorum corporumque dissimile, quod animi 14
valentes morbo temptari possunt, ut corpora possunt, sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item, quorum omnes morbi et perturbationes ex aspernatione rationis eveniunt. itaque in hominibus solum exsistunt; nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non incidunt. inter acutos autem et 32
inter hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium

in aeruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius et recreantur ocius, hebetes non item. nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit; sunt enim multa ecferata et inmania, quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria; morbis enim manentibus vitia sublata esse possunt, qui non tam celeriter
33 sanantur quam illa tolluntur. habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici, quae λογικά appellant, quia disseruntur subtilius: ex quibus quoniam tamquam ex scrupulosis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus, modo satis illa dilucide dixerimus pro rerum obscuritate. *A.* Prorsus satis, sed si quae diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias: nunc vela, quae modo dicebas, exspectamus et cursum.

15 *M.* Quando, ut aliis locis de virtute et diximus et
34 saepe dicendum erit — pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur —, quando igitur virtus est adfectio animi constans conveniensque, laudabilis efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se, sua sponte, separata etiam utilitate laudabilis, ex ea proficiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones omnisque recta ratio, quamquam ipsa virtus brevissume recta ratio dici potest. huius igitur virtutis contraria est vitiositas — sic enim malo quam malitiam appellare eam, quam Graeci κακίαν appellant; nam malitia certi cuiusdam vitii nomen est, vitiositas omnium —; ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paulo ante diximus, turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione et inimicissimi mentis vitaeque tranquillae. inportant enim aegritudines anxias atque acerbas animosque adfligunt et debilitant metu; idem inflammant adpetitione nimia, quam tum cupiditatem tum libidinem dicimus, inpotentiam quandam animi a temperantia et moderatione plurimum
35 dissidentem. quae si quando adepta erit id, quod ei fuerit concupitum, tum ecferetur alacritate, 'ut nihil ei constet' quod agat, ut ille, qui 'voluptatem animi nimiam summum esse errorem' arbitratur. eorum igitur malo-

rum in una virtute posita sanatio est. quid autem est 16
non miserius solum, sed foedius etiam et deformius quam aegritudine quis adflictus, debilitatus, iacens? cui miseriae proxumus est is, qui adpropinquans aliquod malum metuit exanimatusque pendet animi. quam vim mali significantes poëtae inpendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

ob scelera animique inpotentiam et superbiloquentiam. ea communis poena stultitiae est; omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis terror inpendet. atque ut haec tabificae mentis perturbationes 36
sunt, aegritudinem dico et metum, sic hilariores illae, cupiditas avide semper aliquid expetens et inanis alacritas, id est laetitia gestiens, non multum differunt ab amentia. ex quo intellegitur qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum, *tum* temperantem, alias constantem continentemque dicimus; non numquam haec eadem vocabula ad frugalitatis nomen tamquam ad caput referre volumus. quod nisi eo nomine virtutes continerentur, numquam ita pervolgatum illud esset, ut iam proverbii locum obtineret, hominem frugi omnia recte facere. quod idem cum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere videntur.

Ergo hic, quisquis est, qui moderatione et constantia 17
quietus animo est sibique ipse placatus, ut nec tabescat 37
molestiis nec frangatur timore nec sitienter quid expetens ardeat desiderio nec alacritate futtili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus, cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad ecferendum videri potest. quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis totiusque mundi nota sit magnitudo? nam quid aut in tam exigua brevitate vitae magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil inprovisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino novum? atque idem ita acrem in omnis partis 38
aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vivendi, ut, quemcumque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat; quod qui faciet non aegritudine solum vacabit, sed etiam per-

turbationibus reliquis omnibus; his autem vacuus animus perfecte atque absolute beatos efficit, idemque concitatus et abstractus ab integra certaque ratione non constantiam solum amittit, verum etiam sanitatem. quocirca mollis et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse dicunt esse, sed adhibent modum quendam, quem ultra progredi non oporteat.
39 modum tu adhibes vitio? an vitium nullum est non parere rationi? an ratio parum praecipit nec bonum illud esse, quod aut cupias ardenter aut adeptus ecferas te insolenter? nec porro malum, quo aut oppressus iaceas aut, ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia aut nimis laeta errore fieri, qui error stultis extenuetur die, ut, cum res eadem maneat, aliter ferant inveterata, aliter recentia, sapientis ne attingat quidem
40 omnino? etenim quis erit tandem modus iste? quaeramus enim modum aegritudinis, in qua operae plurimum ponitur. aegre tulisse P. Rupilium fratris repulsam consulatus scriptum apud Fannium est; sed tamen transisse videtur modum, quippe qui ob eam causam a vita recesserit: moderatius igitur ferre debuit. quid, si, cum id ferret modice, mors liberorum accessisset? nata esset aegritudo nova; sit ea modica: magna tamen facta esset accessio. quid, si deinde dolores graves corporis, si bonorum amissio, si caecitas, si exsilium? si pro singulis malis aegritudines accederent, summa ea fieret, quae non
18 sustineretur. qui modum igitur vitio quaerit similiter
41 facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitaverit, sustinere se, cum velit. ut enim id non potest, sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest nec quo loco volt insistere; omninoque, quae crescentia
42 perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia. aegritudo autem ceteraeque perturbationes, amplificatae certe, pestiferae sunt: igitur etiam susceptae continuo in magna pestis parte versantur. etenim ipsae se inpellunt, ubi semel a ratione discessum est, ipsaque sibi inbecillitas indulget in altumque provehitur inprudens nec reperit locum consistendi. quam ob rem nihil interest utrum moderatas perturbationes adprobent an moderatam iniustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam;

qui enim vitiis modum adponit, is partem suscipit vitiorum; quod cum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico incitataque semel proclivi labuntur sustinerique nullo modo possunt.

Quid? quod idem Peripatetici perturbationes istas, 19
quas nos exstirpandas putamus, non modo naturalis esse 43
dicunt, sed etiam utiliter a natura datas; quorum est talis oratio. primum multis verbis iracundiam laudant: cotem fortitudinis esse dicunt, multoque et in hostem et in inprobum civem vehementiores iratorum impetus esse, levis autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent: 'proelium rectum est hoc fieri, convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria;' haec nullam habere vim nisi ira excanduerit fortitudo. nec vero de bellatoribus solum disputant; imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae; oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae, quae etiam si non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio; virum denique videri negant qui irasci nesciat, eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lentitudinis nomine appellant. nec vero solum hanc libidi- 44
nem laudant — est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido —, sed ipsum illud genus vel libidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum; nihil enim quemquam nisi quod lubeat praeclare facere posse. noctu ambulabat in publico Themistocles [quod somnum capere non posset] quaerentibusque respondebat Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. ultimas terras lustrasse Pythagoran, Democritum, Platonem accepimus; ubi enim quicquid esset quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt: num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse? ipsam ae- 20
gritudinem, quam nos ut taetram et inmanem beluam 45
fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura

dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis adfici se in delicto dolerent. inpunitas enim peccatorum data videtur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore; morderi est melius conscientia. ex quo est illud e vita ductum ab Afranio; nam cum dissolutus filius

heu me miserum!

tum severus pater:

dum modo doleat aliquid, doleat quidlubet.

46 reliquas quoque partis aegritudinis utilis esse dicunt, misericordiam ad opem ferendam et hominum indignorum calamitates sublevandas; ipsum illud aemulari, obtrectare non esse inutile, cum aut se non idem videat consecutum quod alium aut alium idem quod se; metum vero si qui sustulisset, omnem vitae diligentiam sublatam fore, quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui mortem, qui dolorem timerent. haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse nec opus esse, et in omnibus fere rebus mediocritatem esse optumam existimant. quae cum exponunt, nihilne tibi videntur an aliquid dicere? *A.* Mihi vero dicere aliquid; itaque exspecto, quid ad ista.

21 47 *M.* Reperiam fortasse, sed illud ante: videsne quanta fuerit apud Academicos verecundia? plane enim dicunt quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. digladientur illi per me licet, cui nihil est necesse nisi ubi sit illud, quod veri simillimum videatur, anquirere. quid est igitur quod occurrat in hac quaestione, quo possit attingi aliquid veri simile? quo longius mens humana progredi non potest. definitio perturbationis, qua recte Zenonem usum puto; ita enim definit, ut perturbatio sit aversa a ratione contra naturam animi commotio, vel brevius, ut perturbatio sit adpetitus vehementior, vehementior autem intellegatur is, qui procul absit a naturae 48 constantia. quid ad has definitiones possint dicere? atque haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium, illa quidem ex rhetorum pompa, 'ardores animorum cotesque virtutum.' an vero vir fortis, nisi stomachari coepit, non

potest fortis esse? gladiatorium id quidem; quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam:

conlocuntur, congrediuntur, quaerunt aliquid, postulant,

ut magis placati quam irati esse videantur. sed in illo genere sit sane Pacidianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius:

occidam illum equidem et vincam, si id quaeritis, inquit;
verum illud credo fore: in os prius accipiam ipse,
quam gladium in stomacho † suria ac pulmonibus sisto.
odi hominem, iratus pugno, nec longius quicquam
nobis quam dextrae gladium dum accommodet alter:
usque adeo studio atque odio illius ecferor ira.

at sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem 22 49
apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, cum depugnaturus est cum Hectore; cuius, ut arma sumpsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus, ut ipsum Hectorem, quem ad modum est apud Homerum, toto pectore trementem provocasse ad pugnam paeniteret. atque hi, conlocuti inter se prius quam manum conserererent leniter et quiete, nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseve fecerunt. ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. de Africano quidem, 50
quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel iurare possum, non illum iracundia tum inflammatum fuisse, cum in acie M. Alliennium Paelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixerit. de L. Bruto fortasse dubitarim an propter infinitum odium tyranni ecfrenatius in Arruntem invaserit; video enim utrumque comminus ictu cecidisse contrario. quid igitur huc adhibetis iram? an fortitudo, nisi insanire coepit, impetus suos non habet? quid? Herculem, quem in caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse voltis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? an etiam Theseus Marathonii tauri cornua conprehendit iratus? vide ne fortitudo minime sit rabiosa sitque iracundia tota levitatis; neque enim est

23 ulla fortitudo, quae rationis est expers. contemnendae res
51 humanae sunt, neglegenda mors est, patibiles et dolores et labores putandi: haec cum constituta sunt iudicio atque sententia, tum est robusta illa et stabilis fortitudo, nisi forte, quae vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. mihi ne Scipio quidem ille, pontifex maxumus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit, numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse Ti. Graccho tum, cum consulem languentem reliquit atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rem publicam
52 salvam esse vellent, se sequi iussit. nescio ecquid ipsi nos fortiter in re publica fecerimus: si quid fecimus, certe irati non fecimus. an est quicquam similius insaniae quam ira? quam bene Ennius initium dixit insaniae. color, vox, oculi, spiritus, inpotentia dictorum ac factorum quam partem habent sanitatis? quid Achille Homerico foedius, quid Agamemnone in iurgio? nam Aiacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam: satis est instructa, parata, armata per sese. nam isto quidem modo licet dicere utilem vinulentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt saepe vehementius. semper Aiax fortis, fortissimus tamen in furore; nam

— facinus fecit maximum, cum Danais inclinantibus
summam rem perfecit, manu sua restituit proelium

24 insaniens. dicamus igitur utilem insaniam? tracta de-
53 finitiones fortitudinis: intelleges eam stomacho non egere. fortitudo est igitur adfectio animi legi summae in perpetiendis rebus obtemperans, vel conservatio stabilis iudicii in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis et repellendis, vel scientia rerum formidolosarum contrariarumque aut omnino neglegendarum, conservans earum rerum stabile iudicium, vel brevius, ut Chrysippus — nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoici; sunt enim omnino omnes fere similes, sed declarant communis notiones, alia magis alia — quo modo igitur Chrysippus? fortitudo est, inquit, scientia rerum perferendarum vel adfectio animi in patiendo ac perferendo summae legi

parens sine timore. quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat, metuo ne soli philosophi sint; quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine tectam atque involutam? qua aperta quis est qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid neque eos existumet sine rabie quicquam fortiter facere posse? quid? Stoici, qui 54
omnis insipientis insanos esse dicunt, nonne ista conligunt? remove perturbationes maxumeque iracundiam; iam videbuntur monstra dicere: nunc autem ita disserunt, sic se dicere omnis stultos insanire, ut male olere omne caenum. at non semper. commove: senties. sic iracundus non semper iratus est; lacesse: iam videbis furentem. quid? ista bellatrix iracundia, cum domum rediit, qualis est cum uxore, cum liberis, cum familia? an tum quoque est utilis? est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere quam constans? an quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? bene igitur nostri, cum omnia essent in moribus vitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos morosos nominaverunt. oratorem 25
vero irasci minime decet, simulare non dedecet. an tibi 55
irasci tum videmur, cum quid in causis acrius et vehementius dicimus? quid? cum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus?

ecquis hoc animadvertit? vincite!

num aut egisse umquam iratum Aesopum aut scripsisse existimas iratum Accium? aguntur ista praeclare et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione, sed aguntur leniter et mente tranquilla. Libidinem vero laudare cuius est libidinis? Themistoclem mihi et Demosthenem profertis: additis Pythagoran, Democritum, Platonem. quid? vos studia libidinem vocatis? quae vel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? at commode dixit Afranius:

dum modo doleat aliquid, doleat quidlubet.

dixit enim de adulescente perdito ac dissoluto; nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer vel ceteri,

de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. utile est enim uti motu animi, qui uti ratione non potest: nos autem, ut testificor saepe, de sapiente
26 quaerimus. At etiam aemulari utile est, obtrectare,
56 misereri. cur misereare potius quam feras opem, si id facere possis? an sine misericordia liberales esse non possumus? non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus, sed alios, si possumus, levare aegritudine. obtrectare vero alteri aut illa vitiosa aemulatione, quae rivalitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, cum sit aemulantis angi alieno bono, quod ipse non habeat, obtrectantis autem angi alieno bono, quod id etiam alius habeat? quis id adprobare possit, aegritudinem suscipere pro experientia, si quid habere velis? nam solum habere
57 velle summa dementia est. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? quis enim potest, in quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse, in quo ira, non iracundus, in quo angor, non anxius, in quo timor, non timidus? libidinosum igitur et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem? de cuius excellentia multa quidem dici quamvis fuse lateque possunt, sed brevissime illo modo, sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei causa sit; ex quo efficitur ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. in hanc tu igitur, tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? quid est quod tantam gravitatem constantiamque perturbet? an inprovisum aliquid aut repentinum? quid potest accidere tale ei, cui nihil quod homini evenire possit *non praemeditatum sit*? nam quod aiunt nimia resecari oportere, naturalia relinqui, quid tandem potest esse naturale quod idem nimium esse possit? sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus, quae evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda sunt.

27 Sed quoniam suspicor te non tam de sapiente quam
58 de te ipso quaerere — illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis —, videamus quanta sint, quae a philosophia remedia morbis animorum adhibeantur. est enim quaedam medicina certe, nec tam fuit hominum

generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutaris, animis nullam invenerit, de quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in [iis] ipsis est; sed quo maior est in eis praestantia et divinior, eo maiore indigent diligentia. itaque bene adhibita ratio cernit quid optumum sit, neglecta multis inplicatur erroribus. ad te 59
igitur mihi iam convertenda omnis oratio est; simulas enim quaerere te de sapiente, quaeris autem fortasse de te. earum igitur perturbationum, quas exposui, variae sunt curationes. nam neque omnis aegritudo una ratione sedatur; alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti adhibenda medicina; est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio, utrum ad universam perturbationem, quae est aspernatio rationis aut adpetitus vehementior, an ad singulas, ut ad metum, lubidinem, reliquas melius adhibeatur oratio, et utrum illudne non videatur aegre ferundum, ex quo suscepta sit aegritudo, an omnium rerum tollenda omnino aegritudo, ut si quis aegre ferat se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse, an hominem aegre ferre nihil oportere. nimirum hoc melius, ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini concedendum; aegritudine autem sublata propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur. sed omnis 28 60
eius modi perturbatio animi placatione abluatur illa quidem, cum doceas nec bonum illud esse, ex quo laetitia aut libido oriatur, nec malum, ex quo aut metus aut aegritudo; verum tamen haec est certa et propria sanatio, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quicquam aut naturale aut necessarium, ut ipsam aegritudinem leniri videmus, cum obicimus maerentibus inbecillitatem animi ecfeminati, cumque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur; quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. [putat aliquis esse voluptatem bonum, alius autem pecuniam, tamen et ille ab intemperantia et hic ab avaritia avocari potest.] illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritu-

dinem detrahit, est ea quidem utilior, sed raro proficit
61 neque est ad volgus adhibenda. quaedam autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit, ut si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis, propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio et talis quidem, quae possit esse omnium etiam de ceteris rebus discrepantium philosophorum; inter omnis enim convenire oportet commotiones animorum a recta ratione aversas esse vitiosas, ut, etiam si et mala sint illa, quae metum aegritudinemve, et bona, quae cupiditatem laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio: constantem enim quendam volumus, sedatum, gravem, humana omnia spernentem illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus; talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores
29 quam suos animos esse ducunt. qua re omnium philosopho-
62 rum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione dicendum. itaque primum in ipsa cupiditate, cum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod lubidinem moveat, sed lubido ipsa tollenda est, ut sive, quod honestum est, id sit summum bonum sive voluptas sive horum utrumque coniunctum sive tria illa genera bonorum, tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior adpetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. / continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura, quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est ora-
63 tione communis condicio lexque vitae. itaque non sine causa, cum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates:

neque tam terribilis ulla fando oratio est
nec sors nec ira caelitum invectum malum,
quod non natura humana patiendo ecferat.

est autem utilis ad persuadendum ea, quae acciderint, ferri et posse et oportere enumeratio eorum, qui tulerunt: etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est et in Consolationis libro, quem in medio — non

enim sapientes eramus — maerore et dolore conscripsimus, quodque vetat Chrysippus, ad recentis quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitimus est metus, de quo pauca dicenda sunt. est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali: itaque non nulli aegritudinis partem quandam metum esse dicebant; alii autem metum praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia; nam videndum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, ecfeminatum, fractum abiectumque faciamus. sed quamquam de ipsius metus inconstantia, inbecillitate, levitate dicendum est, tamen multum prodest ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. itaque sive casu accidit sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proxumo die disputatum est: quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus. 30 64

Ac de malorum opinione hactenus: videamus nunc de bonorum, id est de laetitia et de cupiditate. mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationem, una res videtur causam continere, omnis eas esse in nostra potestate, omnis iudicio susceptas, omnis voluntarias. hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio atque, ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt efficienda ea, quae magna et laetabilia ducuntur. atque hoc quidem commune malorum et bonorum, ut, si iam difficile sit persuadere nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda aliaque ratione malevolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus. atque erat facile sequentem eam rationem, quae maxime probatur de bonis et malis, negare umquam laetitia adfici posse insipientem, quod nihil umquam haberet boni; sed loquimur nunc more communi. sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, cetera: tamen in 31 65 66

eis ipsis potiundis exsultans gestiensque laetitia turpis est, ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. eodem enim vitio est ecfusio animi in laetitia, quo in dolore contractio, eademque levitate cupiditas est in adpetendo, qua laetitia in fruendo et, ut nimis adflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves; et cum invidere aegritudinis sit, malis autem alienis voluptatem capere laetitiae, utrumque inmanitate et feritate quadam proponenda castigari solet; atque ut cavere decet, timere non decet, sic gaudere decet, laetari non decet, quoniam docendi causa a gaudio laetitiam distingui-
67 mus. illud iam supra diximus, contractionem animi recte fieri numquam posse, elationem posse. aliter enim Naevianus ille gaudet Hector:

laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato viro,

aliter ille apud Trabeam:

lena delenita argento nutum observabit meum,
quid velim, quid studeam: adveniens digito inpellam ianuam,
fores patebunt; de inproviso Chrysis ubi me aspexerit,
alacris ob viam mihi veniet conplexum exoptans meum,
mihi se dedet.

quam haec pulchra putet, ipse iam dicet:

fortunam ipsam anteibo fortunis meis.

32 68 haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus videre. et ut turpes sunt, qui ecferunt se laetitia tum, cum fruuntur Veneriis voluptatibus, sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. totus vero iste, qui volgo appellatur amor — nec hercule invenio quo nomine alio possit appellari — tantae levitatis est, ut nihil videam quod putem conferendum: quem Caecilius

'deum qui non summum putet,
aut stultum aut rerum esse inperitum' existumat,
'cuius in manu sit, quem esse dementem velit,
quem sapere, quem sanari, quem in morbum injci,
- - - - - - - - - - - - -
quem contra amari, quem expeti, quem arcessier.'

o praeclaram emendatricem vitae poëticam! quae amo- 69
rem, flagitii et levitatis auctorem, in concilio deorum conlocandum putet. de comoedia loquor, quae, si haec flagitia non probaremus, nulla esset omnino. quid ait ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

tu me amoris magis quam honoris servavisti gratia.

quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excitavit incendia! atque ea tamen apud alium poëtam patri dicere audet se coniugem habuisse

illum, Amor quem dederat, qui plus pollet potiorque est patre.

Sed poëtas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc 33
flagitio versari ipsum videmus Iovem: ad magistros virtu- 70
tis philosophos veniamus, qui amorem negant stupri esse et in eo litigant cum Epicuro non multum, ut opinio mea fert, mentiente. quis est enim iste amor amicitiae? cur neque deformem adulescentem quisquam amat neque formosum senem? mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur, in quibus isti liberi et concessi sunt amores. bene ergo Ennius:

flagiti principium est nudare inter civis corpora.

qui ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen et anxii sunt eoque magis, quod se ipsi continent et coërcent. atque, ut muliebris amores omittam, quibus 71
maiorem licentiam natura concessit, quis aut de Ganymedi raptu dubitat quid poëtae velint aut non intellegit quid apud Euripidem et loquatur et cupiat Laius? quid denique homines doctissimi et summi poëtae de se ipsis et carminibus edunt et cantibus? fortis vir in sua re publica cognitus quae de iuvenum amore scribit Alcaeus! nam Anacreontis quidem tota poësis est amatoria; maxume vero omnium flagrasse amore Reginum Ibycum adparet ex scriptis. atque horum omnium lubi- 34
dinosos esse amores videmus: philosophi sumus exorti et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus accusat, qui amori auctoritatem tribueremus. Stoici vero et sapientem amaturum esse dicunt et amo- 72
rem ipsum conatum amicitiae faciendae ex pulchritudinis specie definiunt. qui si quis est in rerum natura sine

sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio, sit sane; vacat enim omni libidine; haec autem de libidine oratio est. sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

si quidem sit quisquam deus,
cui ego sim curae.

73 at id erat deis omnibus curandum, quem ad modum hic frueretur voluptate amatoria.

heu me infelicem!

nihil verius. probe et ille:

sanusne es, qui temere lamentare?

hic insanus videtur etiam suis. at quas tragoedias efficit!

te, Apollo sancte, fer opem, teque, omnipotens Neptune, invoco,
vosque adeo, venti!

mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat; Venerem unam excludit ut iniquam:

nam quid ego te appellem, Venus?

eam prae lubidine negat curare quicquam: quasi vero ipse non propter lubidinem tanta flagitia et faciat et dicat.
35 sic igitur adfecto haec adhibenda curatio est, ut et illud,
74 quod cupiat, ostendatur quam leve, quam contemnendum, quam nihili sit omnino, quam facile vel aliunde [vel alio modo] perfici vel omnino neglegi possit. abducendus etiam est non numquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia; loci denique mutatione, tamquam aegroti
75 non convalescentes, saepe curandus est. etiam novo quidam amore veterem amorem tamquam clavo clavum eiciendum putant; maxime autem admonendus *est*, quantus sit furor amoris; omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla vehementior, ut, si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo, sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in
76 amore foeda per se est. nam, ut illa praeteream, quae sunt furoris, haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria?

iniuriae,
suspitiones, inimicitiae, indutiae,
bellum, pax rursum: incerta haec si tu postules
ratione certa facere, nihilo plus agas
quam si des operam ut cum ratione insanias.

haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa pravitate deterreat? est etiam illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. etenim si naturalis amor esset, et amarent omnes et semper amarent et idem amarent, neque alium cogitatio, alium satietas deterreret.

Ira vero, quae quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet, cuius inpulsu exsistit etiam inter fratres tale iurgium: 36 77

A. quis homo te exsuperavit usquam gentium inpudentia?
M. quis item malitia te?

nosti quae sequuntur; alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimae contumeliae, ut facile adpareat Atrei filios esse, eius qui meditatur poenam in fratrem novam:

maior mihi moles, maius miscendumst malum,
qui illius acerbum cor contundam et conprimam.

quo igitur haec erumpit moles? audi Thyestem:

ipsus hortatur me frater, ut meos malis miser
mandarem natos .....

eorum viscera adponit. quid est enim quo non progrediatur eodem ira quo furor? itaque iratos proprie dicimus exisse de potestate, id est de consilio, de ratione, de mente; horum enim potestas in totum animum esse debet. his aut subtrahendi sunt ei, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi conligant — quid est autem se ipsum conligere nisi dissupatas animi partis rursum in suum locum cogere? — aut rogandi orandique sunt ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira; defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum: ex quo illud laudatur Archytae, qui cum vilico factus esset 78

iratior, 'quo te modo' inquit 'accepissem, nisi iratus essem?'

37 Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt — potest utilis esse insania? — aut naturalem? an quicquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset, aut finem haberet prius, quam esset ulta, ulciscendi libido, aut quemquam paeniteret quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui cum interemisset Clitum familiarem suum, vix a se manus abstinuit: tanta vis fuit paenitendi. quibus cognitis quis est qui dubitet quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? quis enim dubitarit quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestumetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? unde intellegi debet perturbationem
80 quoque omnem esse in opinione. et si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio gravis non temere adsentientis, metus quoque est diffidentia exspectati et inpendentis mali, et, si spes est exspectatio boni, mali exspectationem esse necesse est metum. [ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo.] ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale quid, ei sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen, ut Socrates dicitur, cum multa in conventu vitia conlegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent, ab ipso autem Socrate sublevatus, cum illa sibi
81 insita, sed ratione a se deiecta diceret. ergo ut optuma quisque valetudine adfectus potest videri natura ad aliquem morbum proclivior, sic animus alius ad alia vitia propensior; qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum et malarum, ut sit alius ad alios motus perturbationesque proclivior. inveteratio autem, ut in corporibus, aegrius depellitur quam perturbatio, citiusque repentinus oculorum tumor sanatur quam diuturna lippitudo [depellitur].

Sed cognita iam causa perturbationum, quae omnes 38
oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus, sit iam 82
huius disputationis modus. scire autem nos oportet cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari quam haec, quae a nobis hoc quadriduo disputata sunt. morte enim contempta et dolore ad patiendum levato adiunximus sedationem aegritudinis, qua nullum homini malum maius est. etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia, tamen ceteros, cum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus, at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, adflictos, aerumnosos, calamitosos. itaque 83
non fortuito factum videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus; in ea est enim fons miseriarum et caput. sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnis opinabilis esse et voluntarios ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur: hunc errorem quasi radicem malorum omnium stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. demus igitur nos huic excolen- 84
dos patiamurque nos sanari; his enim malis insidentibus non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. aut igitur negemus quicquam ratione confici, cum contra nihil sine ratione recte fieri possit, aut cum philosophia ex rationum conlatione constet, ab ea, si et boni et beati volumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro quinti diei disputatio continetur, qua virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam demonstratur. Ac primo quidem mathematicorum more Cicero ex iis, quae ante disputata erant, breviter conficit id, quod quaeritur; deinde ad philosophorum modum ita de hac quaestione disputat, tamquam superioribus diebus nihil sit disputando confectum. Nam primum ostendit, si sapiens omnibus perturbationibus liber sit, non posse non beatum sapientem esse, quod qui in illis sint miseri sint necessario. Qua re cum virtus a perturbationibus sola liberet, virtutem necessario solam beatum hominem efficere (cap. 1—6). In quo reprehendit veterem Academicorum et Peripateticorum inconstantiam, qui cum tria genera bonorum fecissent, solam tamen virtutem dixerint satis in se habere, si non ad beatissimam, tamen ad beatam vitam (cap. 7—13). Deinde multis cum argumentis tum exemplis hominum et vitiosorum et virtutis laude illustrium demonstrat virtutem efficere hominem non solum beatum, quod sit Stoicis cum Academiae veteris philosophis et Peripateticis commune, sed etiam beatissimum vel in cruciatu et tormentis, quod contra dicant Platonici et Peripatetici, qui virtute quidem beatam vitam esse contendant, sed accessione bonorum corporis et fortunae fieri beatiorem (cap. 14—28). Postremo subicitur longa disputatio, qua initio a Platonicis et Peripateticis facto ostenditur quo modo ut ceterorum omnium, ita in primis Epicureorum de fine bonorum sententiae consentaneum putet sapientes semper beatissimos dicere (cap. 29—41).

---

1 1 Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum, quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum: placere enim tibi admodum sensi et ex eo libro, quem ad me accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam; quod etsi difficile est

probatu propter tam varia et tam multa tormenta fortunae, tale tamen est, ut elaborandum sit quo facilius probetur; nihil est enim omnium, quae in philosophia tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. nam 2
cum ea causa inpulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut omnibus rebus posthabitis totos se in optimo vitae statu exquirendo conlocarent, profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. quod si ab iis inventa et perfecta virtus est et si praesidii ad beate vivendum in virtute satis est, quis est qui non praeclare et ab illis positam et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur? sin autem virtus subiecta sub varios incertosque casus famula fortunae est nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur, vereor ne non tam virtutis fiducia nitendum nobis ad
spem beate vivendi quam vota facienda videantur. equi- 3
dem eos casus, in quibus me fortuna vehementer exercuit, mecum ipse considerans huic incipio sententiae diffidere interdum et humani generis inbecillitatem fragilitatemque extimescere; vereor enim ne natura, cum corpora nobis infirma dedisset iisque et morbos insanabilis et dolores intolerabilis adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentis et separatim suis
angoribus et molestiis inplicatos. sed in hoc me ipse 4
castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa virtute, de virtutis robore existumo. illa enim, si modo est ulla virtus, quam dubitationem avunculus tuus, Brute, sustulit, omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet eaque despiciens casus contemnit humanos, culpaque omni carens praeter se ipsam nihil censet ad se pertinere; nos autem omnia adversa cum venientia metu augentes tum maerore praesentia rerum naturam quam errorem nostrum damnare
malumus. sed et huius culpae et ceterorum vitiorum 2 5
peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda correctio est; cuius in sinum cum a primis temporibus aetatis nostra voluntas studiumque nos conpulisset, his gravissimis casibus in eundem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus. o vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix expultrixque vitio-

rum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? tu urbis peperisti, tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti, tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communione iunxisti, tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti: ad te confugimus, a te opem petimus, tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. est autem unus dies bene et ex praeceptis tuis actus peccanti inmortalitati anteponendus. cuius igitur potius opibus utamur quam tuis, quae et vitae tranquillitatem largita nobis es et ter-
6 rorem mortis sustulisti? ac philosophia quidem tantum abest ut proinde ac de hominum est vita merita laudetur, ut a plerisque neglecta a multis etiam vituperetur. vituperare quisquam vitae parentem et hoc parricidio se inquinare audet et tam inpie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? sed, ut opinor, hic error et haec indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt nec eos, a quibus vita hominum instructa primis est,
3 7 fuisse philosophos arbitrantur. quam rem antiquissimam cum videamus, nomen tamen esse confitemur recens; nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae divinarum humanarumque rerum, tum initiorum causarumque rei cognitione hoc pulcherrimum nomen apud antiquos adsequebatur. itaque et illos septem [qui a Graecis σοφοί, sapientes a nostris et habebantur et nominabantur] et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, et iam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem accepimus
8 et fuisse et habitos esse sapientis. nec vero Atlans sustinere caelum nec Prometheus adfixus Caucaso nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. a quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et habebantur et nominabantur, idque eorum nomen usque ad Pythagorae manavit aetatem, quem, ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis,

Phliuntem ferunt venisse cumque Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quaedam: cuius ingenium et eloquentiam cum admiratus esset Leon, quaesivisse ex eo, qua maxime arte confideret; at illum artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum. admiratum Leontem novitatem nominis quaesivisse, quinam essent philosophi et quid inter eos et reliquos interesset; Pythagoram autem respondisse similem sibi videri vitam hominum et mercatum eum, qui haberetur maxumo ludorum adparatu totius Graeciae celebritate: nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent, alii emendi aut vendendi quaestu et lucro ducerentur, esset autem quoddam genus eorum, idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quaererent, sed visendi causa venirent studioseque perspicerent quid ageretur et quo modo, item nos quasi in mercatus quandam celebritatem ex urbe aliqua, sic in hanc vitam ex alia vita et natura profectos, alios gloriae servire, alios pecuniae; raros esse quosdam, qui ceteris omnibus pro nihilo habitis rerum naturam studiose intuerentur; hos se appellare sapientiae studiosos, id est enim philosophos, et ut illic liberalissimum esset spectare nihil sibi adquirentem, sic in vita longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque praestare. nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit: qui cum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim et publice praestantissimis et institutis et artibus; cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. sed ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur et unde omnia orerentur quove reciderent, studioseque ab iis siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur et cuncta caelestia; Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in domus etiam introduxit et coëgit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere: cuius multiplex ratio disputandi rerumque varietas et ingenii magnitudo, Platonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit

dissentientium philosophorum, e quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus et in omni disputatione quid esset simillimum veri quaereremus; quem morem cum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus; et quadridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus, quinto autem die, cum eodem in loco consedissemus, sic est propositum de quo disputaremus.

5 12 *A.* Non mihi videtur ad beate vivendum satis posse virtutem. *M.* At hercule Bruto meo videtur, cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo. *A.* Non dubito, nec id nunc agitur, tu illum quantum ames, sed hoc, quod mihi dixi videri quale sit, de quo a te disputari volo. *M.* Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem? *A.* Prorsus nego. *M.* Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidii in virtute? *A.* Certe satis. *M.* Potes igitur aut, qui male vivat, non eum miserum dicere, aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere? *A.* Quidni possim? nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene vivi potest, dum modo intellegas quid nunc dicam bene; dico enim constanter, graviter, sapienter, fortiter: haec etiam in eculeum coiciuntur, quo 13 vita non adspirat beata. *M.* Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, cum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem? *A.* Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet: ista me minime movent, non solum quia pervolgata sunt, sed multo magis, quia tamquam levia quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata quam potata delectant. velut iste chorus virtutum in eculeum inpositus imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut eas cursim perrectura nec eas beata vita a se desit passura videatur; cum autem animum ab ista imaginibusque virtutum ad rem veritatemque

hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus esse, quam diu torqueatur. quam ob rem hoc nunc quaeramus; vir- 14
tutes autem noli vereri ne expostulent et querantur se a beata vita esse relictas: si enim nulla virtus prudentia vacat, prudentia ipsa hoc videt, non omnis bonos esse etiam beatos, multaque de M. Atilio, Q. Caepione, M'. Aquilio recordatur, beatamque vitam, si imaginibus potius uti quam rebus ipsis placet, conantem ire in eculeum retinet [ipsa prudentia] negatque ei cum dolore et cruciatu quicquam esse commune. *M.* Facile patior te 15
isto modo agere, etsi iniquum est praescribere mihi te, quem ad modum a me disputari velis. sed quaero utrum aliquid actum superioribus diebus an nihil arbitremur? *A.* Actum vero et aliquantum quidem. *M.* Atqui, si ita est, profligata iam haec et paene ad exitum adducta quaestio est. *A.* Quo tandem modo? *M.* Quia motus turbulenti iactationesque animorum incitatae et impetu inconsiderato elatae rationem omnem repellentes vitae beatae nullam partem relinquunt. quis enim potest mortem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper inpendet, esse non miser? quid, si idem, quod plerumque fit, paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si debilitatem, caecitatem, si denique, quod non singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contigit, servitutem, potest ea timens esse quisquam beatus? quid, qui non modo ea futura timet, verum etiam fert 16
sustinetque praesentia? adde eodem exsilia, luctus, orbitates: qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest tandem esse non miserrimus? quid vero? illum, quem libidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia rabide adpetentem cum inexplebili cupiditate, quoque adfluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitientem, nonne recte miserrimum dixeris? quid? elatus ille levitate inanique laetitia exsultans et temere gestiens nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior? ergo ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidines incitant, nullae futtil[illegible] laetitia exsultantes languidis liquefaciunt voluptatib[illegible] igitur tranquillitas intellegitur nulla n[illegible] ra fluctus com-

movente, sic animi quietus et placatus status cernitur,
17 cum perturbatio nulla est, qua moveri queat. quod si est, qui vim fortunae, qui omnia humana, quaecumque accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor attingat, idemque si nihil concupiscat, nulla ecferatur animi inani voluptate, quid est cur is non beatus sit? et si haec virtute efficiuntur, quid est cur virtus
7 ipsa per se non efficiat beatos? *A.* Atqui alterum dici non potest, quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla inpotenti laetitia ecferantur, beati sint, itaque id tibi concedo, alterum autem iam integrum non est; superioribus enim disputationibus effectum est
18 vacare omni animi perturbatione sapientem. *M.* Nimirum igitur confecta res est; videtur enim ad exitum venisse quaestio. *A.* Prope modum id quidem. *M.* Verum tamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. nam geometrae cum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato; illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est: philosophi quamcumque rem habent in manibus, in eam quae conveniunt congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? cui satis esset respondere se ante docuisse nihil bonum esse nisi quod honestum esset, hoc probato consequens esse beatam vitam virtute esse contentam, et quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut, si beata vita virtute contenta
19 sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. sed tamen non agunt sic; nam et de honesto et de summo bono separatim libri sunt, et cum ex eo efficiatur satis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo minus hoc agunt separatim; propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. cave enim putes ullam [in philosophia] vocem emissam clariorem ullumve esse philosophiae promissum uberius aut maius; nam quid profitetur? o boni! perfecturam se, qui legibus suis paruisset ut contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidi beret in se bene beateque vivendi, ut esset.

denique beatus. sed videro quid efficiat: tantisper hoc 20
ipsum magni aestumo, quod pollicetur. nam Xerxes
quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non
equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine,
non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit,
qui invenisset novam voluptatem: qua ipsa non fuisset
contentus; neque enim umquam finem inveniet libido.
nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid
attulisset, quo hoc firmius crederemus. *A.* Vellem id 8
quidem, sed habeo paulum quod requiram. ego enim 21
adsentior eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens
esse, ut quem ad modum, si quod honestum sit, id solum
sit bonum, sequatur vitam beatam virtute confici, sic si
vita beata in virtute sit, nihil esse nisi virtutem bonum:
sed Brutus tuus auctore Aristo et Antiocho non sentit
hoc; putat enim, etiam si sit bonum aliquod praeter vir-
tutem. *M.* Quid igitur? contra Brutumne me dicturum
putas? *A.* Tu vero, ut videtur; nam praefinire non est
meum. *M.* Quid cuique igitur consentaneum sit, alio 22
loco. nam ista mihi et cum Antiocho saepe et cum
Aristo nuper, cum Athenis imperator apud eum dever-
sarer, dissensio fuit: mihi enim non videbatur quisquam
esse beatus posse, cum in malis esset; in malis autem
sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae
mala. dicebantur haec, quae scripsit etiam Antiochus
locis pluribus, virtutem ipsam per se beatam vitam effi-
cere posse neque tamen beatissimam; deinde ex maiore
parte plerasque res nominari, etiam si quae pars abesset,
ut viris, ut valetudinem, ut divitias, ut honorem, ut glo-
riam, quae genere, non numero cernerentur: item beatam
vitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo
maiore parte obtinere nomen suum. haec nunc enucleare 23
non ita necesse est, quamquam non constantissime dici
mihi videntur; nam et qui beatus est non intellego quid
requirat, ut sit beatior — si est enim quod desit, ne bea-
tus quidem est —, et quod ex maiore parte unam quam-
que rem appellari spectarique dicunt, est ubi id isto modo
valeat: cum vero tria gen[illegible] esse dicant, qui
duorum generum mali[illegible]atur, ut omnia
advorsa sint in f[illegible]um corpus et

confectum doloribus, huic paulumne ad beatam vitam
9 deesse dicemus, non modo ad beatissimam? hoc illud
24 est, quod Theophrastus sustinere non potuit; nam cum statuisset verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exsilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, cum humiliter demisseque sentiret: quam bene, non quaeritur; constanter quidem certe. itaque mihi placere non solet consequentia reprehendere, cum prima concesseris: hic autem elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus non magno opere reprehenditur, cum tria genera dicit bonorum; vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit de vita beata, in quo multa disputat, quam ob rem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit; in eo etiam putatur dicere, in rotam beatam vitam non escendere. non usquam id qui-
25 dem dicit omnino, sed quae dicit, idem valent. possum igitur, cui concesserim in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunae, huic suscensere dicenti non omnis bonos esse beatos, cum in omnis bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam

vitam regit fortuna, non sapientia.

negant ab ullo philosopho quicquam dictum esse languidius: recte id quidem, sed nihil intellego dici potuisse constantius. si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna, nonne consentaneum est plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et
26 ad corpus pertinentium, quam consilium valere? an malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit; quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. laudat tenuem victum: philosophi id quidem, sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. negat quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter iusteque vivat: nihil gravius, nihil philosophia dignius, nisi idem hoc ipsum honeste, sapienter, iuste ad voluptatem referret. quid melius quam fortunam exiguam intervenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui cum dolorem non modo

maxumum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrumis tum, cum maxime contra fortunam glorietur? quod idem meliori- 27
bus etiam verbis Metrodorus 'occupavi te,' inquit 'fortuna, atque cepi omnisque aditus tuos interclusi, ut ad me adspirare non posses.' praeclare, si Aristo Chius aut si Stoicus Zenon diceret, qui nisi quod turpe esset nihil malum duceret: tu vero, Metrodore, qui omne bonum in visceribus medullisque condideris et definieris summum bonum firma corporis adfectione exploratagque eius spe contineri, fortunae aditus interclusisti? quo modo? isto enim bono iam exspoliari potes. atqui his capiuntur in- 10 28
periti, et propter huius modi sententias istorum hominum est multitudo; acute autem disputantis illud est, non quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit videre: velut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnis bonos semper beatos volumus esse. quos dicam bonos perspicuum est; omnibus enim virtutibus instructos et ornatos tum sapientis, tum viros bonos dicimus. videamus qui dicendi sint beati: equidem eos existimo, qui sint in bonis, nullo adiuncto malo, neque ulla alia huic verbo, cum beatum dicimus, subiecta notio est nisi secretis malis omnibus cumulata bonorum conplexio. hanc adsequi virtus, si quicquam praeter ipsam 29
boni est, non potest; aderit enim malorum, si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exsilium, servitus denique: in his tot et tantis — atque etiam plura possunt accidere — potest esse sapiens; nam haec casus inportat, qui in sapientem potest incurrere: at si ea mala sunt, quis potest praestare semper sapientem beatum fore, cum vel in omnibus his uno tempore esse possit? non igitur facile concedo neque Bruto meo neque 30
communibus magistris nec veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut, cum ea, quae supra enumeravi, in malis numerent, idem dicant semper beatum esse sapientem; quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, inducant animum illa, quorum splendore capiuntur, viris,

valetudinem, pulchritudinem, divitias, honores, opes contemnere, eaque, quae his contraria sunt, pro nihilo ducere: tum poterunt clarissima voce profiteri se neque fortunae impetu nec multitudinis opinione nec dolore nec paupertate terreri omniaque sibi in sese esse posita nec esse quicquam extra suam potestatem quod ducant in
31 bonis. nunc et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti viri, et eadem quae volgus in malis et bonis numerare concedi nullo modo potest; qua gloria commotus Epicurus exoritur, cui etiam, si dis placet, videtur semper sapiens beatus. hic dignitate huius sententiae capitur, sed numquam id diceret, si ipse se audiret; quid est enim quod minus conveniat quam ut is, qui vel summum vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat 'quam hoc suave est!' tum, cum dolore crucietur, dicturum esse sapientem? non igitur ex singulis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.
11 32 *A.* Adducis me ut tibi adsentiar. sed tua quoque vide ne desideretur constantia. *M.* Quonam modo? *A.* Quia legi tuum nuper quartum de Finibus: in eo mihi videbare contra Catonem disserens hoc velle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter verborum novitatem interesse; quod si ita est, quid est causae quin, si Zenonis rationi consentaneum sit satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? rem enim
33 opinor spectari oportere, non verba. *M.* Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum et testificaris, quid dixerim aliquando aut scripserim: cum aliis isto modo, qui legibus inpositis disputant, nos in diem vivimus; quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus; itaque soli sumus liberi. verum tamen, quoniam de constantia paulo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, verumne sit, quod Zenoni placuerit quodque eius auditori Aristoni, bonum esse solum quod honestum esset, sed si ita esset, tum ut totum hoc beate vivere in
34 una virtute poneret. qua re demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens: quam sibi conveniat, ipse viderit; gloria quidem huius sententiae quis est illo viro dignior? nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus.

et, si Zeno Citieus, advena quidam et ignobilis verborum 12
opifex, insinuasse se in antiquam philosophiam videtur,
huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur,
apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil prae-
ter virtutem diceretur bonum. velut in Gorgia Socrates, 35
cum esset ex eo quaesitum, Archelaum, Perdiccae filium,
qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret,
'haud scio,' inquit 'numquam enim cum eo conlocutus
sum.' ain tu? an aliter id scire non potes? 'nullo modo.'
tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes di-
cere beatusne sit. 'an ego possim, cum ignorem quam
sit doctus, quam vir bonus?' quid? tu in eo sitam vitam
beatam putas? 'ita prorsus existimo, bonos beatos, inpro-
bos miseros.' miser ergo Archelaus? 'certe, si iniustus.'
videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? 36
quid vero? in Epitaphio quo modo idem? 'nam cui viro'
inquit 'ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate viven-
dum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut
contrario pendere ex alterius eventis et errare coguntur,
huic optume vivendi ratio comparata est.' hic est ille
moderatus, hic fortis, hic et nascentibus et cadentibus
cum reliquis commodis, tum maxime liberis, parebit
et oboediet praecepto illi veteri; neque enim laetabitur
umquam nec maerebit nimis, quod semper in se ipso
omnem spem reponet sui.' ex hoc igitur Platonis quasi 37
quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit
oratio.

Unde igitur ordiri rectius possumus quam a communi 13
parente natura? quae, quicquid genuit, non modo animal,
sed etiam quod ita ortum esset e terra, ut stirpibus suis
niteretur, in suo quidque genere perfectum esse voluit.
itaque et arbores et ea, quae sunt humiliora neque se
tollere a terra altius possunt, alia semper virent, alia
hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt, ne-
que est ullum quod non ita vigeat interiore quodam
motu et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores
aut fruges fundat aut bacas omniaque in omnibus, quan-
tum in ipsis est, nulla vi inpediente perfecta sint. facilius 38
vero etiam in bestiis, quod iis sensus a natura est datus,
vis ipsius naturae perspici potest: namque alias bestias

nantis aquarum incolas esse voluit, alias volucres caelo frui libero, serpentis quasdam, quasdam esse gradientis: earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas, inmanis alias, quasdam autem cicures, non nullas abditas terraque tectas; atque earum quaeque suum tenens munus, cum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturae. et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet nec discedit ab eo, sic homini multo quiddam praestantius: etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparationem; humanus autem animus decerptus ex mente divina cum alio nullo nisi cum ipso deo, si hoc fas est
89 dictu, comparari potest. hic igitur si est excultus et si eius acies ita curata est, ut ne caecaretur erroribus, fit perfecta mens, id est absoluta ratio, quod est idem virtus; et si omne beatum est cui nihil deest et quod in suo genere expletum atque cumulatum est, idque virtutis est proprium, certe omnes virtutis conpotes beati sunt. et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, id est cum Ari-
40 stotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone; sed mihi videntur etiam beatissimi: quid enim deest ad beate vivendum ei, qui confidit suis bonis? aut qui diffidit beatus esse qui potest? at diffidat necesse est, qui bona dividit tri-
14 pertito; qui enim poterit aut corporis firmitate aut fortunae stabilitate confidere? atqui nisi stabili et fixo et permanente bono beatus esse nemo potest. quid ergo eius modi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere videatur, qui glorianti cuidam mercatori, quod multas navis in omnem oram maritimam dimisisset, 'non sane optabilis ista quidem' inquit 'rudentibus apta fortuna.' an dubium est quin nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata conpleatur, si id possit amitti? nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere debet eorum, in quibus vita beata consistit. nam qui timebit ne quid ex his deperdat beatus esse non poterit.
41 volumus enim eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, saeptum atque munitum, non ut parvo metu praeditus sit, sed ut nullo. ut enim innocens is dicitur, non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet, sic sine metu is habendus est, non qui pauca metuit, sed qui omnino

metu vacat. quae est enim alia fortitudo nisi animi adfectio cum in adeundo periculo et in labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu? atque haec certe non 42
ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate consisteret. qui autem illam maxume optatam et expetitam securitatem — securitatem autem nunc appello vacuitatem aegritudinis, in qua vita beata posita est — habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? qui autem poterit esse celsus et erectus et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens, qualem sapientem esse volumus, nisi omnia sibi in se posita censebit? an Lacedaemonii, Philippo minitante per litteras se omnia, quae conarentur, prohibiturum, quaesiverunt num se esset etiam mori prohibiturus: vir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur quam civitas universa? quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a metu vindicet, temperantia cum a libidine avocet, tum insolenti alacritate gestire non sinat? haec efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata. atque cum perturbationes animi miseriam, sedationes au- 15
tem vitam efficiant beatam, duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in bonorum autem errore laetitia gestiens libidoque versetur, quae omnia cum consilio et ratione pugnant: his tu tam gravibus concitationibus tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? atqui sapiens semper ita adfectus est: semper igitur sapiens beatus est. atque etiam omne bonum laetabile est; quod autem laetabile, id praedicandum et prae se ferendum; quod tale autem, id etiam gloriosum; si vero gloriosum, certe laudabile; quod laudabile autem, profecto etiam honestum: quod bonum igitur, id honestum. at quae isti bona nu- 44
merant ne ipsi quidem honesta dicunt: solum igitur bonum quod honestum; ex quo efficitur honestate una vitam contineri beatam. non sunt igitur ea bona dicenda nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum. an 45

dubitas quin praestans valetudine, viribus, forma, acerrumis integerrumisque sensibus, adde etiam, si lubet, pernicitatem et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo, dubitabisne eum miserum dicere? qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat miserrimus esse possit? videamus ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. quod si ita est, ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendum est beatum: ea mixta ex dissimilibus si erunt, honestum ex iis effici nihil poterit, quo detracto quid poterit beatum intellegi? etenim quicquid est, quod bonum sit, id expetendum est; quod autem expetendum, id certe adprobandum; quod vero adprobaris, id gratum acceptumque habendum: ergo etiam dignitas ei tribuenda est. quod si ita est, laudabile sit necesse est: bonum igitur omne laudabile; ex quo efficitur ut, quod sit honestum, id sit solum
16 bonum. quod ni ita tenebimus, multa erunt quae nobis
46 bona dicenda sint: omitto divitias, quas cum quivis quamvis indignus habere possit, in bonis non numero; quod enim est bonum, id non quivis habere potest; omitto nobilitatem famamque popularem stultorum inproborumque consensu excitatam: haec, quae sunt minima, tamen bona dicantur necesse est, candiduli dentes, venusti oculi, color suavis et ea, quae Anticlea laudat Ulixi pedes abluens,

lenitudo orationis, mollitudo corporis.

ea si bona ducemus, quid erit in philosophi gravitate quam in volgi opinione stultorumque turba quod dicatur
47 aut gravius aut grandius? 'at enim eadem Stoici praecipua vel producta dicunt quae bona isti.' dicunt illi quidem, sed iis vitam beatam conpleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant aut, si sit beata, beatissimam certe negant. nos autem volumus beatissimam, idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur: sic enim princeps ille philosophiae disserebat, qualis cuiusque animi adfectus esset, talem esse hominem, qualis autem homo ipse esset, talem eius esse orationem; orationi autem facta similia, factis vitam; adfectus autem animi in

bono viro laudabilis, et vita igitur laudabilis boni viri et honesta ergo, quoniam laudabilis: ex quibus bonorum beatam vitam esse concluditur. etenim, pro deorum at- 48
que hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus, an delectationis et otii consumendi causa locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi, quam perturbationem voco, semper vacare, semper in animo eius esse placidissimam pacem? vir igitur temperatus, constans, sine metu, sine aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine nonne beatus? at semper sapiens talis: semper igitur beatus. iam vero qui potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia referre, quae agit quaeque sentit? refert autem omnia ad beate vivendum; beata igitur vita laudabilis; nec quicquam sine virtute laudabile: beata igitur vita virtute conficitur. atque hoc sic etiam concluditur: nec in mi- 17
sera vita quicquam est praedicabile aut gloriandum nec in ea, quae nec misera sit nec beata; et est in aliqua vita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se ferendum, ut Epaminondas:

consiliis nostris laus est attonsa Laconum,

ut Africanus:

a sole exoriente supra Maeotis paludes
nemo est qui factis aequiperare queat.

quod si *est*, beata vita glorianda et praedicanda et prae 50
se ferenda est; nihil est enim aliud quod praedicandum et prae se ferendum sit. quibus positis intellegis quid sequatur, et quidem, nisi ea vita beata est, quae est eadem honesta, sit aliud necesse est melius vita beata. quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius: ita erit beata vita melius aliquid, quo quid potest dici perversius? quid? cum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est eandem vim in virtute esse ad beatam vitam? contrariorum enim contraria sunt consequentia. quo loco quaero, quam 51
vim habeat libra illa Critolai, qui cum in alteram lancem animi bona inponat, in alteram corporis et externa, tantum propendere illam putet, ut terram et maria deprimat. quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem illum 18
gravissimum philosophorum, exaggerantem tanto opere

virtutem, extenuantem cetera et abicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam ponere? quod quidem nisi fit, virtutum interitus consequetur.
52 nam in quem cadit aegritudo, in eundem metum cadere necesse est; est enim metus futurae aegritudinis sollicita exspectatio; in quem autem metus, in eundem formido, timiditas, pavor, ignavia: ergo ut idem vincatur interdum nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere:

proinde ita parent se in vita, ut vinci nesciant.

hic autem vincetur, ut dixi, nec modo vincetur, sed etiam serviet: at nos virtutem semper liberam volumus, sem-
53 per invictam; quae nisi sunt, sublata virtus est. atque si in virtute satis est praesidii ad bene vivendum, satis est etiam ad beate. satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus; si fortiter, etiam ut magno animo, et quidem ut nulla re umquam terreamur semperque simus invicti. sequitur ut nihil paeniteat, nihil desit, nihil obstet: ergo omnia profluenter, absolute, prospere, igitur beate. satis autem virtus ad fortiter vivendum
54 potest: satis ergo etiam ad beate. etenim ut stultitia, etsi adepta est quod concupivit, numquam se tamen satis consecutam putat, sic sapientia semper eo contenta est,
19 quod adest, neque eam umquam sui paenitet. similemne putas C. Laelii unum consulatum fuisse et eum quidem cum repulsa — si, cum sapiens et bonus vir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule potius quam ille a populo repulsam fert —, sed tamen utrum malles te, si potestas esset, semel ut Laelium con-
55 sulem an ut Cinnam quater? non dubito tu quid responsurus sis; itaque video cui committam. non quemvis hoc idem interrogarem; responderet enim alius fortasse se non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum totis aetatibus. Laelius, si digito quem attigisset, poenas dedisset: at Cinna collegae sui Cn. Octavii praecidi caput iussit, P. Crassi, L. Caesaris, nobilissimorum hominum, quorum virtus fuerat domi militiaeque cognita, M. Antonii, omnium eloquentissimi, quos ego audierim, C. Caesaris, in quo mihi videtur specimen fuisse humanita

salis, suavitatis, leporis. beatusne igitur qui hos interfecit? mihi contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret: etsi peccare nemini licet, sed sermonis errore labimur; id enim licere dicimus, quod cuique conceditur. utrum 56 tandem beatior C. Marius tum, cum Cimbricae victoriae gloriam cum collega Catulo communicavit, paene altero Laelio — nam hunc illi duco simillimum —, an cum civili bello victor iratus necessariis Catuli deprecantibus non semel respondit, sed saepe, 'moriatur!'? in quo beatior ille, qui huic nefariae voci paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. nam cum accipere quam facere praestat iniuriam, tum morti iam ipsi adventanti paulum procedere ob viam, quod fecit Catulus, quam quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus et contaminare extremum tempus aetatis.

Duo de quadraginta annos tyrannus Syracusanorum 20
fuit Dionysius, cum quinque et viginti natus annos do- 57
minatum occupavisset. qua pulchritudine urbem, quibus autem opibus praeditam servitute oppressam tenuit civitatem! atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam, in rebusque gerundis virum acrem et industrium, eundem tamen maleficum natura et iniustum: ex quo omnibus bene veritatem intuentibus videri necesse est miserrimum; ea enim ipsa, quae concupierat, ne tum quidem, cum omnia se posse censebat, consequebatur. qui cum esset bonis parentibus atque honesto loco natus, 58
etsi id quidem alius alio modo tradidit, abundaretque et aequalium familiaritatibus et consuetudine propinquorum, haberet etiam more Graeciae quosdam adulescentis amore coniunctos, credebat eorum nemini, sed iis, quos ex familiis locupletium servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris corporis custodiam committebat; ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo ipse se incluserat. quin etiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit: ita sordido ancillarique artificio regiae virgines, ut tonstriculae, tondebant barbam et capillum patris; et tamen ab his ipsis, cum

iam essent adultae, ferrum removit instituitque ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum
59 adurerent. cumque duas uxores haberet, Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad eas ventitabat, ut omnia specularetur ante; et cum fossam latam cubiculari lecto circumdedisset eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset, eum ipse, cum forem cubiculi clauserat, detorquebat. idemque cum in communibus suggestis consistere non auderet, contionari
60 ex turri alta solebat. atque is cum pila ludere vellet — studiose enim id factitabat — tunicamque poneret, adulescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur: hic cum quidam familiaris iocans dixisset 'huic quidem certe vitam tuam committis,' adrisissetque adulescens, utrumque iussit interfici, alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui, alterum, quia dictum id risu adprobavisset; atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gravius in vita; quem enim vehementer amarat occiderat. sic distrahuntur in contrarias partis inpotentium cupiditates: cum huic obsecutus sis, illi est repugnandum.
21 quamquam hic quidem tyrannus ipse iudicavit quam esset
61 beatus: nam cum quidam ex eius adsentatoribus, Damocles, commemoraret in sermone copias eius, [opes,] maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum, negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse, 'visne igitur', inquit 'o Damocle, quoniam te haec vita delectat, ipse eam degustare et fortunam experiri meam?' cum se ille cupere dixisset, conlocari iussit hominem in aureo lecto, strato pulcherrimo textili stragulo, magnificis operibus picto, abacosque conpluris ornavit argento auroque caelato; tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere eosque nutum
62 illius intuentis diligenter ministrare; aderant unguenta, coronae; incendebantur odores, mensae conquisitissimis epulis exstruebantur: fortunatus sibi Damocles videbatur. in hoc medio adparatu fulgentem gladium e lacunari saeta equina aptum demitti iussit, ut inpenderet illius beati cervicibus. itaque nec pulchros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum nec manum porrigebat in mensam; iam ipsae defluebant coronae; denique exo-

ravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse. satisne videtur declarasse Dionysius nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror inpendeat? atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet; iis enim se adulescens inprovida aetate inretierat erratis eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset. quanto 22 63
opere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoriis duobus illis, quorum cum alterum vadem [mortis] accepisset, alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam, 'utinam ego' inquit 'tertius vobis amicus adscriberer!' quam huic erat miserum carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari, homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis erudito! musicorum vero perstudiosum, poëtam etiam tragicum — quam bonum, nihil ad rem; in hoc enim genere nescio quo pacto magis quam in aliis suum cuique pulchrum est; adhuc neminem cognovi poëtam (et mihi fuit cum Aquinio amicitia), qui sibi non optumus videretur; sic se res habet: te tua, me delectant mea —: sed ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu humano carebat. vivebat cum fugitivis, cum facinerosis, cum barbaris: neminem, qui aut libertate dignus esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

Non ego iam cum huius vita, qua taetrius, miserius, 23 64
detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium: ex eadem urbe humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem; cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, cum esse omnino negarent, saeptum undique et vestitum vepribus et dumetis indagavi sepulchrum; tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam, qui declarabant in summo sepulchro sphaeram esse positam cum cylindro. ego autem, cum 65
omnia conlustrarem oculis — est enim ad portas † Agragianas magna frequentia sepulchrorum —, animum advverti columellam non multum e dumis eminentem, in

qua inerat sphaerae figura et cylindri; atque ego statim Syracusanis — erant autem principes mecum — dixi me illud ipsum arbitrari esse quod quaererem. inmissi cum
66 falcibus famuli purgarunt et aperuerunt locum: quo cum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus; adparebat epigramma exesis posterioribus partibus versiculorum dimidiatis fere. ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinati didicisset. sed redeat unde aberravit oratio. quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina, habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit quam illum tyrannum? si vitae modum actionemque quaerimus, alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur cum oblectatione sollertiae, qui est unus suavissimus pastus animorum, alterius in caede et in iniuriis cum et diurno et nocturno metu. age confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram; quae regna, quas opes studiis eorum et delectatio-
67 nibus antepones? etenim quae pars optuma est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optumum. quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? eius bono fruendum est igitur, si beati esse volumus; bonum autem mentis est virtus: ergo hac beatam vitam contineri necesse est. hinc omnia, quae pulchra, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi, sed dicendum idem illud paulo uberius videtur, plena gaudiorum sunt; ex perpetuis autem plenisque gaudiis cum perspicuum sit vitam beatam exsistere, sequitur ut ea exsistat ex honestate.

24
68 Sed ne verbis solum attingamus ea, quae volumus ostendere, proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intellegentiamque convertant. sumatur enim nobis quidam praestans vir optumis artibus isque animo parumper et cogitatione fingatur. primum ingenio eximio sit necesse est; tardis enim mentibus virtus non facile comitatur; deinde ad investigandam veritatem studio incitato; ex quo triplex ille animi fetus exsistet: unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae, alter in discriptione expetendarum

fugiendarumve rerum *et in ratione* vivendi, tertius in iudicando quid cuique rei sit consequens, quid repugnans, in quo inest omnis cum subtilitas disserendi tum veritas iudicandi. quo tandem igitur gaudio adfici 69
necesse est sapientis animum cum his habitantem pernoctantemque curis! ut cum totius mundi motus conversionesque perspexerit sideraque viderit innumerabilia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixa sedibus, septem alia suos quaeque tenere cursus multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant. horum nimirum aspectus inpulit illos veteres et admonuit, ut plura quaererent. inde est indagatio nata initiorum et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta, quaeque cuiusque generis vel inanimi vel animantis vel muti vel loquentis origo, quae vita, qui interitus quaeque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio, unde terra et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineantur, qua omnia delata gravitate medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rutundo. haec tractanti 25
animo et noctis et dies cogitanti exsistit illa a deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat coniunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio conpletur. ipsa enim cogitatio de vi et natura deorum studium incendit illius aeternitatis imitandi, neque se in brevitate vitae conlocatum putat, cum rerum causas alias ex aliis aptas et necessitate nexas videt, quibus ab aeterno tempore fluentibus in aeternum ratio tamen mensque moderatur. haec ille intuens atque suspiciens vel 71
potius omnis partis orasque circumspiciens quanta rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat! hinc illa cognitio virtutis exsistit, efflorescunt genera partesque virtutum, invenitur quid sit quod natura spectet extremum in bonis, quid in malis ultumum, quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. quibus et talibus rebus exquisitis hoc vel maxime efficitur, quod hac disputatione agimus, ut virtus ad beate vivendum sit se ipsa contenta. sequitur tertia, quae per omnis 72
partis sapientiae manat et funditur, quae rem definit,

genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia; ex qua cum summa utilitas exsistit ad res ponderandas, tum maxume ingenua delectatio et digna sapientia. sed haec otii: transeat idem iste sapiens ad rem publicam tuendam. quid eo possit esse praestantius, cum prudentia utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? adiunge fructum amicitiarum, in quo doctis positum est cum consilium omnis vitae consentiens et paene conspirans, tum summa iucunditas e cotidiano cultu atque victu. quid haec tandem vita desiderat quo sit beatior? cui refertae tot tantisque gaudiis fortuna ipsa cedat necesse est. quod si gaudere talibus bonis animi, id est virtutibus, beatum est, omnesque sapientes his gaudiis perfruuntur, omnis eos beatos esse confiteri necesse est.

26 73 *A.* Etiamne in cruciatu atque tormentis? *M.* An tu me in viola putabas aut in rosa dicere? an Epicuro, qui tantum modo induit personam philosophi et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit, quod quidem, ut habet se res, me tamen plaudente dicit, nullum sapienti esse tempus, etiam si uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare 'quam pro nihilo puto!', cum praesertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate, haec nostra honesta turpia inrideat dicatque nos in vocibus occupatos inanis sonos fundere, neque quicquam ad nos pertinere nisi quod aut leve aut asperum in corpore sentiatur: huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum oblivisci licebit sui et tum fortunam contemnere, cum sit omne et bonum eius et malum in potestate fortunae, tum dicere se beatum in summo cruciatu atque tormentis, cum constituerit non modo summum ma-

74 lum esse dolorem, sed etiam solum? nec vero illa sibi remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, [praecepta fortitudinis,] duritiam virilem, sed una se dicit recordatione adquiescere praeteritarum voluptatum, ut si quis aestuans, cum vim caloris non facile patiatur, recordari velit sese aliquando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse;

non enim video, quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae voluptates. sed cum is dicat semper beatum 75
esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret, quidnam faciendum est iis, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum quod honestate careat existumant? me quidem auctore etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire aliquando desinant aperteque et clara voce audeant dicere beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram. sint enim tria genera bonorum, 27 76
ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus quam soleo intellego, recedamus, sint sane illa genera bonorum, dum corporis et externa iaceant humi et tantum modo, quia sumenda sint, appellentur bona, alia autem illa divina longe lateque se pandant caelumque contingant: ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo et non beatissimum etiam dixerim? dolorem vero sapiens extimescet? is enim huic maxime sententiae repugnat; nam contra mortem nostram atque nostrorum contraque aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis esse videmur superiorum dierum disputationibus armati et parati: dolor esse videtur acerrumus virtutis adversarius, is ardentis faces intentat, is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur. huic igitur succumbet virtus, huic beata sapientis et con- 77
stantis viri vita cedet? quam turpe, o di boni! pueri Spartiatae non ingemescunt verberum dolore laniati; adulescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi incredibili contentione certantis pugnis, calcibus, unguibus, morsu denique, cum exanimarentur prius, quam victos se faterentur. quae barbaria India vastior aut agrestior? in ea tamen gente primum ei, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt et Caucasi nives hiemalemque vim perferunt sine dolore, cumque ad flammam se adplicaverunt, sine gemitu aduruntur; mulieres vero [in India], cum 78
est cuius earum vir mortuus, in certamen iudiciumque veniunt, quam plurimum ille dilexerit — plures enim singulis solent esse nuptae —: quae est victrix, ea laeta prosequentibus suis una cum viro in rogum inponitur, illa victa maesta discedit. numquam naturam mos vinceret; est enim ea semper invicta; sed nos umbris, deli-

ciis, otio, languore, desidia animum infecimus, opinionibus maloque more delenitum mollivimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum inbutae mentes pravis erroribus quamvis carnificinam prius subierint quam ibim aut aspidem aut faelem aut canem aut crocodilum violent, quorum etiam si inprudentes quippiam fecerint,
79 poenam nullam recusent. de hominibus loquor: quid bestiae? non frigus, non famem, non montivagos atque silvestris cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut volnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus reformident? omitto quae perferant quaeque patiantur ambitiosi honoris causa, laudis studiosi gloriae [gratia], amore incensi cupiditatis: plena vita
28 exemplorum est; sed adhibeat oratio modum et redeat
80 illuc, unde deflexit. dabit, inquam, se in tormenta vita beata, nec iustitiam, temperantiam in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, cum tortoris os viderit, consistet virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis resistet extra foris, ut ante dixi, limenque carceris. quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, *a* comitatu pulcherrimo segregata? quod tamen fieri nullo pacto potest; nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt nec
81 illa sine virtutibus: itaque eam tergiversari non sinent secumque rapient, ad quemcumque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. sapientis est enim proprium nihil quod paenitere possit facere, nihil invitum, splendide, constanter, graviter, honeste omnia, nihil ita exspectare quasi certo futurum, nihil cum acciderit admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur, omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis; quo quid sit beatius
82 mihi certe in mentem venire non potest. Stoicorum quidem facilis conclusio est, qui cum finem bonorum esse senserint congruere naturae cumque ea convenienter vivere, cum id sit in sapientis situm non officio solum, verum etiam potestate, sequatur necesse est ut, cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata sit: ita fit semper vita beata sapientis. habes quae fortissime de beata vita dici putem et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam verissime.

A. Melius equidem adferre nihil possum, sed a te im- 29
petrarim lubenter, ut, nisi molestum est, quoniam te nulla
vincula impediunt ullius certae disciplinae libasque ex
omnibus quodcumque te maxime specie veritatis movet,
quod paulo ante Peripateticos veteremque Academiam
hortari videbare, ut sine retractatione libere dicere au-
derent sapientis esse semper beatissimos, id velim audire,
quem ad modum his putes consentaneum esse id dicere;
multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et
Stoicorum ratione conclusa. *M.* Utamur igitur libertate, 83
qua nobis solis in philosophia licet uti, quorum oratio
nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnis partis, ut ab aliis
possit ipsa per sese nullius auctoritate adiuncta iudicari.
et quoniam videris hoc velle, ut, quaecumque dissentien-
tium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus
satis habeat ad vitam beatam praesidii, quod quidem
Carneadem disputare solitum accepimus; sed is ut con-
tra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat et con-
tra quorum disciplinam ingenium eius exarserat; nos
quidem illud cum pace agemus. si enim Stoici finis
bonorum recte posiverunt, confecta res est: necesse est
semper beatum esse sapientem. sed quaeramus unam 84
quamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc
praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium
sententiis et disciplinis convenire. sunt autem haec de 30
finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae; pri-
mum simplices quattuor: nihil bonum nisi honestum, ut
Stoici; nihil bonum nisi voluptatem, ut Epicurus; nihil
bonum nisi vacuitatem *doloris*, ut Hieronymus; nihil bo-
num nisi naturae primis [bonis] aut omnibus aut maxu-
mis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. haec 85
igitur simplicia; illa mixta: tria genera bonorum, ma-
xuma animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripa-
tetici, nec multo veteres Academici secus; voluptatem
cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit; indo-
lentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit.
hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant;
nam Aristonis, Pyrrhonis, Erilli non nullorumque aliorum
evanuerunt. hi quid possint obtinere videamus omissis
Stoicis, quorum satis videor defendisse sententiam. et

Peripateticorum quidem explicata causa est: praeter Theophrastum et si qui illum secuti inbecillius horrent dolorem et reformidant, reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent; quam cum ad caelum extulerunt, quod facere eloquentes homines copiose solent, reliqua ex conlatione facile est conterere atque contemnere: nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicunt, negare eos esse beatos, qui illam adepti sint; quamquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe
31 et late patet. nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa
86 aratio dicitur, non si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper vacat, sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas, sic vita non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici
87 potest. sequetur igitur horum ratione vel ad supplicium beata vita virtutem cumque ea descendet in taurum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus, nec eam † minimis blandimentis corrupta deseret. eadem Calliphontis erit Diodorique sententia, quorum uterque honestatem sic conplectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe retro ponenda censeat. reliqui habere se videntur angustius, enatant tamen: Epicurus, Hieronymus et si qui sunt, qui desertum illud Carneadeum curent defendere; nemo est enim eorum quin bonorum animum putet esse iudicem eumque condocefaciat, ut ea, quae bona
88 malave videantur, possit contemnere. nam quod tibi Epicurus videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis causa et hercule omnium reliquorum; quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus. quid? is tibi mortemne videtur aut dolorem timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat, maxumisque doloribus adfectus eos ipsos inventorum suorum memoria et recordatione confutat, nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur; de morte enim ita sentit, ut dissoluto animante sensum exstinctum putet, quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere; item de dolore certa habet quae sequatur, cuius magnitudinem

brevitate consolatur, longinquitatem levitate. qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? quis non paupertatem extimescit? neque tamen quisquam philosophorum. 89

Hic vero ipse quam parvo est contentus! nemo de tenui victu plura dixit. etenim quae res pecuniae cupiditatem adferunt, ut amori, ut ambitioni, ut cotidianis sumptibus copiae suppetant, cum procul ab his omnibus rebus absit, cur pecuniam magno opere desideret vel potius cur curet omnino? an Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere, nostrates philosophi facere non potuerunt? illius epistula fertur his verbis: 'Anacharsis Hannoni salutem. mihi amictui est Scythicum tegimen, calciamentum solorum callum, cubile terra, pulpamentum fames; lacte, caseo, carne vescor. qua re ut ad quietum me licet venias; munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel dis inmortalibus dona.' omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt. Socrates, in pompa cum magna vis auri argentique ferretur, 'quam multa non desidero!' inquit. Xenocrates, cum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxuma, abduxit legatos ad cenam in Academiam: iis adposuit tantum, quod satis esset, nullo adparatu. cum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet, 'quid? vos hesterna' inquit 'cenula non intellexistis me pecunia non egere?' quos cum tristiores vidisset, triginta minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. at vero Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset, 'nunc quidem paululum' inquit 'a sole;' offecerat videlicet apricanti. et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vita fortunaque superaret: sibi nihil deesse, illi nihil satis umquam fore; se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset, suas eum consequi nullo modo posse. 90 91 92

Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera divi- 33 93

serit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen: partim esse naturalis et necessarias, partim naturalis et non necessarias, partim neutrum; necessarias satiari posse paene nihilo, divitias enim naturae esse parabilis; secundum autem genus cupiditatum nec ad potiendum difficile esse censet nec vero ad carendum; tertias, quod essent plane inanes neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem
94 attingerent, funditus eiciendas putavit. hoc loco multa ab Epicureis disputantur eaeque voluptates singillatim extenuantur, quarum genera contemnunt, quaerunt tamen copiam; nam et obscenas voluptates, de quibus multa ab illis habetur oratio, facilis, communis, in medio sitas esse dicunt, easque si natura requirat, non genere aut loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas putant, ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut valetudo aut officium aut fama postulet, omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit, prodesse
95 numquam. totumque hoc de voluptate sic ille praecipit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet, eademque ratione dolorem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum, itaque hac usurum conpensatione sapientem, ut et voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat maiorem efficientem voluptatem, omniaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicentur,
96 ad animum referri tamen; quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiret voluptatem, animum et praesentem percipere pariter cum corpore et prospicere venientem nec praeteritam praeterfluere sinere: ita perpetuas et contextas voluptates in sapiente fore semper, cum exspectatio speratarum voluptatum *cum* perceptarum
34 97 memoria iungeretur. atque his similia ad victum etiam transferuntur, extenuaturque magnificentia et sumptus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit. etenim quis hoc non videt, desideriis omnia ista condiri? Darius in fuga cum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius; numquam videlicet sitiens biberat. nec esuriens Ptolemaeus ederat; cui cum peragranti Aegyptum comitibus non consecutis cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est

illo pane iucundius. Socratem ferunt, cum usque ad vesperum contentius ambularet quaesitumque esset ex eo, qua re id faceret, respondisse se, quo melius cenaret, obsonare ambulando famem. quid? victum Lacedaemo- 98
niorum in philitiis nonne videmus? ubi cum tyrannus cenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod cenae caput erat, delectatum. tum is, qui illa coxerat: 'minime mirum; condimenta enim defuerunt.' 'quae tandem?' inquit ille. 'labor in venatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis; his enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur.' atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intellegi potest, quae, ut quicquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. civitates quae- 99
dam universae more doctae parsimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paulo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur, quos negat ad panem adhibere quicquam praeter nasturcium. quamquam si quaedam etiam suaviora natura desideret, quam multa ex terra arboribusque gignuntur cum copia facili tum suavitate praestanti! adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in victu, adde integritatem valetudinis; confer sudantis, ructantis, refertos epulis tamquam opimos boves: tum intelleges, qui voluptatem maxime sequantur, eos minime consequi, iucunditatemque victus esse in desiderio, non in satietate. Timotheum, clarum hominem 35
Athenis et principem civitatis, ferunt, cum cenavisset 100
apud Platonem eoque convivio admodum delectatus esset vidissetque eum postridie, dixisse: 'vestrae quidem cenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt.' quid, quod ne mente quidem recte uti possumus multo cibo et potione completi? est praeclara epistula Platonis ad Dionis propinquos, in qua scriptum est his fere verbis: 'quo cum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit: bis in die saturum fieri nec umquam pernoctare solum, ceteraque, quae comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo efficietur umquam, moderatus vero multo minus. quae enim natura tam mirabiliter temperari potest? quo modo igitur iucunda vita 101

potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? ex quo Sardanapalli, opulentissimi Syriae regis, error adgnoscitur, qui incidi iussit in busto:

haec habeo, quae edi quaeque exsaturata libido
hausit: at illa iacent multa et praeclara relicta.

'quid aliud' inquit Aristoteles 'in bovis, non in regis sepulchro inscriberes? haec habere se mortuum dicit, quae
102 ne vivus quidem diutius habebat quam fruebatur.' cur igitur divitiae desiderentur, aut ubi paupertas beatos esse non sinit? signis, credo, tabulis studes. si quis est qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur quam illi, qui iis abundant? est enim earum rerum omnium *in* nostra urbe summa in publico copia; quae qui privatim habent, nec tam multa et raro vident, cum in sua rura venerunt; quos tamen pungit aliquid, cum illa unde habeant recordantur, dies deficiat, si velim paupertatis causam defendere; aperta enim res est et cotidie nos ipsa natura admonet, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

36
103 Num igitur ignobilitas aut humilitas aut etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? vide ne plus commendatio in volgus et haec quae expetitur gloria molestiae habeat quam voluptatis. leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri 'hic est ille Demosthenes!' quid hoc levius? at quantus orator! sed apud alios loqui videlicet didice-
104 rat, non multum ipse secum. intellegendum est igitur nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam nec ignobilitatem extimescendam. 'veni Athenas,' inquit Democritus 'neque me quisquam ibi adgnovit.' constantem hominem et gravem, qui glorietur a gloria se afuisse. an tibicines iique, qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio, cantus numerosque moderantur, vir sapiens multo arte maiore praeditus, non quid verissimum sit, sed quid velit volgus, exquiret? an quicquam stultius quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contemnas, eos aliquid putare esse universos? ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet honoresque populi etiam ultro delatos repudiabit: nos autem eos nescimus

ante quam paenitere coepit contemnere. est apud Hera- 105
clitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro:
universos ait Ephesios esse morte multandos, quod, cum
civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: 'nemo
de nobis unus excellat; sin quis exstiterit, alio in loco et
apud alios sit.' an hoc non ita fit omni in populo? nonne
omnem exsuperantiam virtutis oderunt? quid? Aristides
— malo enim Graecorum quam nostra proferre — nonne
ob eam causam expulsus est patria, quod praeter modum
iustus esset? quantis igitur molestiis vacant qui nihil
omnino cum populo contrahunt! quid est enim dulcius
otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum
atque naturae et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria
cognoscimus.

Contempto igitur honore, contempta etiam pecunia 37
quid relinquitur quod extimescendum sit? exsilium, credo, 106
quod in maxumis malis ducitur. id si propter alienam
et offensam populi voluntatem malum est, quam sit ea
contemnenda, paulo ante dictum est; sin abesse patria
miserum est, plenae miserorum provinciae sunt, ex qui-
bus admodum pauci in patriam revertuntur. 'at multan- 107
tur bonis exsules.' quid tum? parumne multa de tole-
randa paupertate dicuntur? iam vero exsilium, si rerum
naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum
tandem a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates
suas philosophi nobilissimi consumpserunt, Xenocrates
Crantor, Arcesilas Lacydes, Aristoteles Theophrastus,
Zeno Cleanthes, Chrysippus Antipater, Carneades Cli-
tomachus, Philo Antiochus, Panaetius Posidonius, innu-
merabiles alii, qui semel egressi numquam domum rever-
terunt. 'at enim sine ignominia.' *an potest exsilium*
ignominia adficere sapientem? de sapiente enim haec
omnis oratio est, cui iure id accidere non possit; nam
iure exsulantem consolari non oportet. postremo ad om- 108
nis casus facillima ratio est eorum, qui ad voluptatem ea
referunt, quae sequuntur in vita, ut, quocumque haec
loco suppeditetur, ibi beate queant vivere. itaque ad
omnem rationem Teucri vox accommodari potest:

patria est, ubicumque est bene,

Socrates quidem cum rogaretur, cuiatem se esse diceret,

'mundanum' inquit; totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. quid T. Albucius? nonne animo aequissimo Athenis exsul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si in re publica quiescens
109 Epicuri legibus paruisset. qui enim beatior Epicurus, quod in patria vivebat, quam, quod Athenis, Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat aut Polemo Arcesilam quo esset beatior? quanti vero ista civitas aestimanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Damaratus quidem, Tarquinii nostri regis pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho et ibi suas fortunas constituit ac liberos procreavit: num stulte anteposuit exsilii libertatem domesticae servituti?

38 110 Iam vero motus animi, sollicitudines aegritudinesque oblivione leniuntur traductis animis ad voluptatem. non sine causa igitur Epicurus ausus est dicere semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus; ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut
111 sapiens semper beatus sit. 'etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium?' etiam; nam ista ipsa contemnit. primum enim horribilis ista caecitas quibus tandem caret voluptatibus? cum quidam etiam disputent ceteras voluptates in ipsis habitare sensibus, quae autem aspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate, ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur; in oculis tale nil fit: animus accipit quae videmus. animo autem multis modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur aspectus; loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est cogitare; sapientis autem cogitatio non
112 ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. etenim si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis adimat? nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paulo obscenius, sed non absurda sententia est: cuius caecitatem cum mulierculae lamentarentur, 'quid agitis?' inquit 'an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?' Appium quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intellegimus in illo suo casu nec privato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri a consultoribus solitam accepimus;

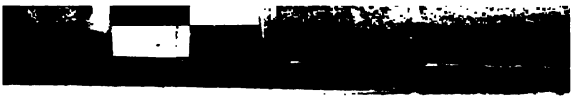

cum quorum res esset sua ipsi non videbant, caecum adhibebant ducem. pueris nobis Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat nec amicis deliberantibus deerat et Graecam scribebat historiam et videbat in litteris. Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae 39
domi vixit. is vero, quod credibile vix est, cum in phi- 113
losophia multo etiam magis adsidue quam antea versaretur et cum fidibus Pythagoreorum more uteretur cumque ei libri noctis et dies legerentur, quibus in studiis oculis non egebat, tum quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae munus tuebatur, verbis praecipiens discentibus, unde quo quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, cum quidam quaereret, quid ei caecitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitatior; ut enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat quod quibusdam Graecis cotidie, sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia valetudinum. Democritus luminibus amissis alba 114
scilicet discernere et atra non poterat: at vero bona mala, aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parva poterat, et sine varietate colorum licebat vivere beate, sine notione rerum non licebat. atque hic vir impediri etiam animi aciem aspectu oculorum arbitrabatur et, cum alii saepe quod ante pedes esset non viderent, ille in infinitatem omnem peregrinabatur, ut nulla in extremitate consisteret. traditum est etiam Homerum caecum fuisse: at eius picturam, non poësin, videmus; quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum non ita expictus est, ut quae ipse non viderit nos ut videremus effecerit? quid ergo? aut Ho- 115
mero delectationem animi ac voluptatem aut cuiquam docto defuisse umquam arbitramur? aut, ni ita se res haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent, huic discendi quaerendique divinae delectationi toto se animo dedissent? itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poëtae, numquam inducunt deplorantem caecitatem suam. at vero Polyphemum Homerus cum inmanem ferumque finxis-

set, cum ariete etiam conloquentem facit eiusque laudare fortunas, quod qua vellet ingredi posset et quae vellet attingere: recte hic quidem; nihilo enim erat ipse Cyclops
40 quam aries ille prudentior. In surditate vero quid-
116 nam est mali? erat surdaster M. Crassus; sed aliud molestius, quod male audiebat, etiam si, ut mihi videbatur, iniuria. nostri Graece fere nesciunt nec Graeci Latine: ergo hi in illorum et illi in horum sermone surdi, omnesque item nos in iis linguis, quas non intellegimus, quae sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. 'at vocem citharoedi non audiunt.' ne stridorem quidem serrae, tum cum acuitur, aut grunditum, cum iugulatur, suis, nec, cum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris. et si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, ante quam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientis, deinde multo maiorem percipi posse legendis his quam
117 audiendis voluptatem. tum ut paulo ante caecos ad aurium traducebamus voluptatem, sic licet surdos ad oculorum; etenim qui secum loqui poterit sermonem alterius non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auribus captus sit, prematur etiam doloribus acerrumis corporis; qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem: sin forte longinquitate producti vehementius tamen torquent, quam ut causa sit cur ferantur, quid est tandem, di boni, quod laboremus? portus enim praesto est, [quoniam mors ibidem est] aeternum nihil sentiendi receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti 'magnum vero' inquit 'effecisti, si cantharidis
118 vim consecutus es.' Paulus Persi deprecanti ne in triumpho duceretur: 'in tua id quidem potestate est.' multa primo die, cum de ipsa morte quaereremus, non pauca etiam postero, cum ageretur de dolore, sunt dicta de morte, quae qui recordetur, haud sane periculum est ne non mortem aut optandam aut certe non timendam putet.
41 mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quae in Graecorum conviviis obtinetur. 'aut bibat' inquit 'aut abeat!' et recte; aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis voluptate potandi aut, ne sobrius in violentiam vinulentorum incidat, ante discedat. sic iniurias fortunae,

quas ferre nequeas, defugiendo relinquas. haec eadem, quae Epicurus, totidem verbis dicit Hieronymus.

Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut 119
virtus per se ipsa nihil valeat, omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant, ei tamen semper beatum censent esse sapientem, quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum iudicas? quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et externa obscurentur, alii autem haec ne bona quidem ducunt, in animo reponunt omnia. quorum controversiam solebat tamquam honorarius arbi- 120
ter iudicare Carneades; nam cum quaecumque bona Peripateticis, eadem Stoicis commoda viderentur, neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonae valetudini, ceteris rebus generis eiusdem quam Stoici, cum ea re, non verbis ponderarentur, causam esse dissidendi negabat. qua re hunc locum ceterarum disciplinarum philosophi quem ad modum obtinere possint ipsi viderint; mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur.

Sed quoniam mane est eundum, has quinque dierum 121
disputationes memoria conprehendamus. equidem me etiam conscripturum arbitror — ubi enim melius uti possumus hoc cuicuimodi est otio? — ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus, a quo non modo inpulsi sumus ad philosophas scriptiones, verum etiam lacessiti. in quo quantum ceteris profuturi simus non facile dixerim, nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.

This book should be returned to the Library on the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

DUE NOV 9 1914

Lc 38.973
Tusculanarum disputationum libri V;
Widener Library 004894079
3 2044 085 192 052